

প্রকাশক—পণ্ডিত শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর,
২নং বমানাথ মজুমদারবেব ষ্ট্রীট কলিকাতা !

প্রিন্টার—শ্রীরামনাথবাষণ পাল
৭৫নং কটন ষ্ট্রীট কলিকাতা ।

पण्डितज्ञानपति

श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B A

Superintendent Free Sanskrit College. Calcutta

काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः

शारीरं नाम प्रथमसधिकरणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अणम्य परमं ज्योतिर्वामनेन कविप्रिया ।

काव्यालङ्कारसूत्राणां स्वर्गा हृत्तिर्विधीयते ॥

काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात् ॥ १ ॥

काव्यं खलु ग्राह्यसुपादेयं भवति अलङ्कारात् । काव्य-
शब्दोऽयं गुणालङ्कारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोर्वर्तते । शक्त्या तु
शब्दार्थमात्रवचनोऽत्र गृह्यते ।

कोऽसावलङ्कार इत्यत आह—

सौन्दर्यमलङ्कारः ॥ २ ॥

अलङ्कृतिः अलङ्कारः । करणव्युत्पत्त्या पुनः अलङ्कार-
शब्दोऽयम् उपमादिषु वर्तते ।

स दोषगुणालङ्कारहानादानाम्ब्याम् ॥ ३ ॥

स खलु अलङ्कारो दोषहानात्, गुणालङ्कारदानाच्च
सम्पाद्यः कविः ॥

शास्त्रतस्ते ॥ ४ ॥

ते दोषगुणालङ्कारहानादाने शास्त्रादस्मात् । शास्त्रतो
हि ज्ञात्वा दोषान् जह्यात्, गुणालङ्काराच्च आददीत ।

काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ शारीरे प्रथमेऽधिकरणे

किं पुनः फलम् अलङ्कारवता काव्येन येन एतदर्थोऽयं
यत्र इत्याह—

काव्यं सत् दृष्टादृष्टार्थम्, प्रीतिकोर्त्तिहेतुत्वात् ॥५

काव्यं सत् चारु दृष्टप्रयोजनम्, प्रीतिहेतुत्वात्, अदृष्ट-
प्रयोजनम्, कीर्त्तिहेतुत्वात् । अत्र श्लोकाः—

“प्रतिष्ठा काव्यवन्मस्य यशस सरणि विदु ।

अकीर्त्तिवर्तिनी त्वेव कुकवित्वविडम्बनाम् ॥

कीर्त्तिं स्वर्गफलानाहु राससार विपश्चित ।

अकीर्त्तिं च निरालोकनरकोद्देशदूतिकाम् ॥

तन्मात्कीर्त्तिमुपादातुमकीर्त्तिं च व्यपीहितुम् ।

काव्यालङ्कारग्रन्थार्थं प्रसाद्य कविपुङ्गवे ॥”

इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ शारीरे प्रथमेऽधिकरणे प्रथमोऽध्याय ।

प्रयोजनस्थापना ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अधिकारिनिरूपणार्थमाह—

अरोचकिनः सत्तणाभ्यवहारिणश्च कवयः ॥ १ ॥

इह खलु द्वये कवयः सम्भवन्ति—अरोचकिनः, सत्तणा-
भ्यवहारिणश्च इति । अरोचकिसत्तणाभ्यवहारिणश्चौ गौ-
णार्थौ । कोऽसौ अर्थः ?—विवेकित्वमविवेकित्वं चेति ।

तदाह—

पूर्वे शिष्याः,—विवेकित्वात् ॥ २ ॥

पूर्वे खलु अरोचकिनः शिष्याः शासनीयाः, विवेकित्वात्
विवेचनशीलत्वात् ।

नेतरे,—तद्विपर्ययात् ॥ ३ ॥

इतरे सत्तणाभ्यवहारिणी न शिष्याः,—तद्विपर्ययात्
अविवेचनशीलत्वात् । न च शीलमपाकर्तुं शक्यम् ।

ननु एवं न शास्त्रं सर्वानुग्राहि कुतस्तदुपादीयते तदाह—

न शास्त्रमद्रव्येष्वर्थवत् ॥ ४ ॥

न खलु शास्त्रम् अद्रव्येषु अविवेकिषु अर्थवत् ।

निदर्शनार्थमाह—

न कतकं पङ्कप्रसादनाय ॥ ५ ॥

नहि कतकं पयस इव पङ्कस्य प्रसादनाय प्रभवति ।

अधिकारिणी निरूप्य रीतिनिश्चयार्थमाह—

रीतिरात्मा काव्यस्य ॥ ६ ॥

रीतिर्नाम इयम् आत्मा काव्यस्य. शरीरस्य इव इति

वाक्यशेषः ।

का पुनः इयं रीतिः इत्याह—

विशिष्टा पदरचना रीतिः ॥ ७ ॥

विशेषवती पदानां रचना रीतिः । कोऽसौ विशेष इत्याह—

विशेषो गुणात्मा ॥ ८ ॥

वक्ष्यमाणगुणरूपो विशेषः ।

सा त्रिधा—वैदर्भी गौड़ीया पाञ्चाली च ॥ ९ ॥

सा च इयं रीतिस्त्रिधा भिद्यते—वैदर्भी, गौड़ीया,
पाञ्चाली चेति ।

किं पुनः देशवशाद् द्रव्यवहुणोत्पत्तिः काव्यानाम्, येन
अयं देशविशेषव्यप्रदेशः । नैवम् । यदाह—

विदर्भादिषु दृष्टत्वात्तत्समाख्या ॥ १० ॥

विदर्भगौडपाञ्चालेषु देशेषु तत्रत्यैः कविभिः यथास्वरूपम् उपलब्धत्वात् तत्समाख्या, न पुनर्देशैः किञ्चिदुपक्रियते काव्यानाम् ।

तासां गुणभेदात् भेदमाह—

समग्रगुणा वैदर्भी ॥ ११ ॥

समग्रैः ओजःप्रसादप्रभृतिभिः गुणैः उपेता वैदर्भी नाम रीतिः ।

अत्र श्लोकौ—“अमृष्टा दीपमान्नाभि समयगुणगुम्फिता ।

विपञ्चीस्वरसौभाष्या वैदर्भी रीतिरिव्यते’ ॥ (१)

अलङ्कारादिसौभाग्यां तामेकामेव कवयः स्तुवन्ति—

“सति वक्त्रि सत्ये सति शब्दानुशासने ।

अस्ति तन्न विना येन परिच्यति वाद्यधु” ॥ (२)

अत्र उदाहरणम्—‘गाहन्ता महिषा निपानसलिल शङ्खमुञ्जलाडित

कायावङ्कदम्बक मृगकुल रोमन्वमभ्यस्यतु ।

विस्त्रभै क्रियता वराहपतिभिर्मुक्ताक्षति पल्लवे

विश्रान्ति लभतामिदञ्च शिथिलज्यान्ममम्वदनु’ ॥

ओजःकान्तिमती गौडीया ॥ १२ ॥

ओजः कान्तिश्च विद्येते यस्यां सा ओजःकान्तिमती गौडीया नाम रीतिः—माधुर्यसौकुमार्ययोः अभावात्, समासबहुला अत्युत्त्वणपदा च ।

अत्र श्लोक —‘समन्तात्कटपदामोज कान्तिगणान्वितान् ।

गौडीयामिति गायन्ति रीति रीतिविशारदा’ ॥

उदाहरणम्—‘दीर्घाक्षितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गीयत

एदारध्वनिरार्थबालचरितप्रभावनाडिग्दिम ।

द्राक् पश्यन्कपालममुट्टमिलद्वत्रिणा उभाग्दीदर

शान्दन्निष्ठितचरिणा कचनही नाद्यापि विद्यामति' ॥

साधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली ॥ १३ ॥

साधुर्येण सौकुमार्येण च गुणेन उपपन्ना पाञ्चाली नाम
रौतिः । अजःकाल्यभावात् अनुत्पन्नपदा विच्छाया च ।

तदा च ह्रीः—'आद्रिद्वयभावा ता एराएञ्जायद्रितान् ।

नडुरा सुजुनारा च पाञ्चाली कवयो विदु' ॥

अत्र उदाहरणम्—'शान्दिकिन् पधिकाय पान्य वसुतिर्नैवाधुना दीयते

रावावत्र विहारनउपतले पान्य प्रसूमी युवा ।

तेनीत्याय खलेन शर्जति घने कृता प्रिया तल्लृत

देनाद्यापि करइदरउपतनाइही जनमिष्ठति ॥

एतासु तिष्ठसु रौतिषु रेखासु इव चित्रं काव्यं प्रति-
ष्ठितमिति ।

तासां पूर्वा ग्राह्या,—गुणसाकल्यात् ॥१४॥

तासां तिष्ठसां रौतिनां पूर्वा वैदर्भी ग्राह्या, गुणानां
साकल्यात् ।

न पुनरितरे,—स्लोकगुणत्वात् ॥ १५ ॥

इतरे गौडीयपाञ्चाल्यौ न ग्राह्ये, स्लोकगुणत्वात् ।

तदारोहणार्थमितराभ्यास इत्येके ॥ १६ ॥

तस्या वैदर्भ्या एव आरोहणार्थमितरयोरपि रौत्योः
अभ्यास इत्येके मन्यन्ते ।

तत्तु न,—अतत्त्वशीलस्य तत्त्वानिष्पत्तेः ॥१८॥

नहि अतत्त्वं शीलयतः तत्त्वं निष्पद्यते ।

निदर्शनार्थमाह—

६ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ शारीरे प्रथमेऽधिकरणे

न शणसूत्रवानाभ्यासे तसरसूत्रवाने वैचित्र्या-
लाभः ॥ १८ ॥

नहि शणसूत्रवानमभ्यस्यन् कुविन्दः तसरसूत्रवानवैचित्र्यं
लभते ।

सापि समासाभावे शुद्धवैदर्भी ॥ १९ ॥

सापि च वैदर्भी रीतिः शुद्धवैदर्भी भण्यते । यटि
समासवत्पदं न भवति ।

तस्यामर्थगुणसम्पदास्त्राद्या ॥ २० ॥

तस्यां वैदर्भ्यामर्थगुणसम्पदास्त्राद्या भवति ।

तदुपारोहादर्थगुणलेशोऽपि ॥ २१ ॥

तदुपधानतः खलु अर्थलेशोऽपि स्वदते । किमप्य, पुनः
अर्थगुणसम्पत् । तथा चाहुः—

‘किं लक्षि काचिदपरैव पदानुपूर्वीं यस्या न किञ्चिदपि किञ्चिदिवावभाति ।

आनन्दयत्यथ च कर्णपथ प्रयाता चेत सतामन्तत्रट्टिरिव प्रविष्टा ॥

वचसि यमधिगम्य स्पन्दते वाचकश्रीवितथरूपि तथात्वं यत्र वस्तु प्रयाति ।

उदयति हि स ताट्टकापि वैदर्भरीतौ सहृदयहृदयाना रञ्जक कोऽपि पाक ’ ।

सापि वैदर्भी,—तात्स्थ्यात् ॥ २२ ॥

सापि द्वयमर्थगुणसम्पद्वैदर्भीत्युक्ता । तात्स्थ्यात् इति
उपचारतो व्यवहारं दर्शयति ।

इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ शारीरे प्रथमेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः ।

अधिकारचिन्ता रीतिनिययथ ।

तृतीयोऽध्यायः ।

रीतितत्त्वं निरूप्य काव्याङ्गानि उपदर्शयितुमाह—
लोको विद्या प्रकीर्णं च काव्याङ्गानि ॥ १ ॥

उद्देशकमेण एतद् व्याचष्टे—

लोकवृत्तं लोकः ॥ २ ॥

लोकः स्यावरजङ्गमात्मा तस्य वर्णनं वृत्तमिति ।

शब्दस्मृत्यभिधानकोषच्छन्दोविचितिकला-
कामशास्त्रदण्डनीतिपूर्वा विद्या ॥ ३ ॥

शब्दस्मृत्यादीनां तत्पूर्वकत्वं पूर्वं काव्यबन्धेषु अपेक्ष-
णीयत्वात् ।

तासां काव्याङ्गत्वं योजयितुमाह—

शब्दस्मृतेः शब्दशुद्धिः ॥ ४ ॥

शब्दस्मृतेर्व्याकरणाच्छब्दानां शुद्धिः साधुत्वनिश्चयः कर्तव्यः ।
शुद्धानि हि पदानि निःशङ्कैः कविभिः प्रयुज्यन्ते ।

अभिधानकोषतः पदार्थनिश्चयः ॥ ५ ॥

पदं हि रचनाप्रवेशयोग्यं भावयन् सन्दिग्धार्थत्वेन न
गृह्णीयात् न वा जज्ञादिति काव्यबन्धविघ्नः । तस्मात् अभि-
धानकोषतः पदार्थनिश्चयः कर्तव्य इति अपूर्वाभिधान-
लाभार्थत्वं तु अयुक्तम् अभिधानकोषस्य । अप्रयुक्तस्य अप्र-
योज्यत्वात् । यदि प्रयुक्तं प्रयुज्यते तर्हि किमिति सन्दिग्धा-
र्थत्वम् आशङ्कितं पदस्य ? तन्न,— तत्र सामान्येन अर्थावगतिः

८ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ शारीरे प्रथमेऽधिकरणे

सम्भवति । यथा नीवीशब्देन जघनवस्त्रग्रन्थिः उच्यते इति कस्यचित् निश्चयः । स्त्रिया वा पुरुषस्य वेति संगयो 'नीवी संग्रथनं नार्यां जघनस्थस्य वासमः' इति नाममालाप्रतीकम् अपश्यत इति । अथ कथं

'केनचिपूर्वमुक्तोऽपि नीविबन्ध' त्रयोक्त' ।

विचित्रभीत्रनाभोगवधंमानोदगदिना ॥'

इति प्रयोगः । भ्रान्तेरुपचाराद्वा ।

छन्दोविचितेर्ह्युत्तसंगयच्छेदः ॥ ६ ॥

काव्याभ्यामात् वृत्तसंक्रान्तिर्भवति एव । किन्तु माता-वृत्तादियु क्वचित् संगयः स्यात् । अतो वृत्तसंगयच्छेद-च्छन्दोविचितेर्विधेय इति ।

कलाशास्त्रेभ्यः कलातत्त्वस्य संवित् ॥ ७ ॥

कला गीतनृत्यचित्राटिकास्तासाम् अभिधायकानि शास्त्राणि विगाखिलादिप्रणेतानि कलाशास्त्राणि तेभ्यः कलातत्त्वस्य संवित्संवेदनम् । नहि कलातत्त्वानुपलब्धौ कलावस्तु सम्यङ्निबद्धं शक्यमिति ।

कामशास्त्रतः कामोपचारस्य ॥ ८ ॥

संविदत्यनुवर्तते । कामोपचारस्य संवित्कामशास्त्रत इति कामोपचारबहुलं हि वस्तु काव्यस्य इति ।

दण्डनीतेर्नयापनययोः ॥ ९ ॥

दण्डनीतेः अर्थशास्त्रान्नयस्य अपनयस्य च संविदिति । तत्र पाङ्गुलस्य यथावत्प्रयोगो नयः । तद्विपरीतोऽपनयः ।

नहि तावविज्ञाय नायकप्रतिनायकयोर्दत्त' शक्यं काव्ये
निवहुमिति ।

इतिदत्तकुटिलत्वं च ततः ॥ १० ॥

इतिहासादिरितिदत्त' काव्यशरीरम् । तस्य कुटिलत्वं
ततो दण्डनीतेर्वलीयस्वावलीयस्वादिप्रयोगो व्युत्पत्तिमूल-
त्वात्तस्याः । एवमन्यासामपि विद्यानां यथास्त्रमुपयोगो
वर्णनीय इति ।

लक्ष्यज्ञत्वमभियोगी वृद्धसेवावेक्षणं प्रतिभा-
नमवधानं च प्रकीर्णम् ॥ ११ ॥

तत्र काव्यपरिचयो लक्ष्यज्ञत्वम् ॥ १२ ॥

अन्येषां काव्येषु परिचयो लक्ष्यज्ञत्वम् । ततो हि काव्य-
वन्धस्य व्युत्पत्तिर्भवति ।

काव्यवन्धोद्यमोऽभियोगः ॥ १३ ॥

काव्यस्य वन्धनं रचना काव्यवन्धः । तत्रोद्यमोऽभि-
योगः । स हि कवित्वप्रकर्षमवसंदिधाति ।

काव्योपदेशगुरुशुश्रूषणं वृद्धसेवा ॥ १४ ॥

काव्योपदेशे गुरव उपदेष्टारः । तेषां शुश्रूषणं वृद्धसेवा ।
ततः काव्यविद्यायाः संक्रान्तिर्भवति ।

पदाधानोद्धरणमवेक्षणम् ॥ १५ ॥

पदस्याधानं न्यासः । उद्धरणमपसारणम् । तयोः
खलु अवेक्षणम् ।

१० काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ती शारीरे प्रथमेऽधिकरणे

अत्र श्रीकौ—“आधानीक्षरणे तावद्यावद्दीलायते मन ।

पदस्य म्यापिते स्वैर्यं हन्त मिद्धा सरस्वती ॥

यत्पदानि त्यजन्त्येव परिहृत्तिसहिष्णुताम् ।

त शब्दन्वासनिगाता. शब्दपाक प्रचक्षते ॥”

कवित्वबीजं प्रतिभानम् ॥ १६ ॥

कवित्वस्य बीजं कवित्वबीजं जन्मान्तरागतसंस्कार-
विशेषः कश्चित् । यस्माद्बीजं विना काव्यं न निष्पद्यते ।
निष्पन्नं वावहास्यायतनं स्यात् ।

चित्तैकाग्रमवधानम् ॥ १७ ॥

चित्तस्य एकाग्रं बाह्यार्थनिवृत्तिः । तदवधानम् । अव-
हितं हि चित्तमर्थान् पश्यति ।

तद्देशकालाभ्याम् ॥ १८ ॥

तदवधानं देशकालाच्च समुत्पद्यते ।

कौ. पुनर्देशकालावित्याह—

विविक्तो देशः ॥ १९ ॥

विविक्तो निर्जनः ।

रात्रियामस्तुरीयः कालः ॥ २० ॥

रात्रेर्यामी रात्रियामः प्रहरस्तुरीयश्चतुर्थः काल इति ।
तद्दशाद्विषयोपरतं प्रसन्नं चित्तमवधत्ते ।

एवं काव्याङ्गानि उपदर्श्य काव्यविशेषकथनार्थमाह—

काव्यं गद्यं पद्यं च ॥ २१ ॥

गद्यस्य पूर्वं निर्देशो दुर्लभ्यविषयत्वेन दुर्बन्धत्वात् ।
यथाहुः—‘गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति’ ।

तत्र त्रिधा भिन्नमिति दर्शयितुमाह—

गद्यं वृत्तगन्धि चूर्णमुत्कलिकाप्रायं च ॥ २२ ॥

तल्लक्षणानि आह—

पद्यभागवद्वृत्तगन्धि ॥ २३ ॥

पद्यस्य भागाः पद्यभागास्तद्वृत्तगन्धि ।

यद्य—‘पातालतालुतलवाक्त्रिषु दानवेषु’ इति ।

अत्र हि वसन्ततिलकाख्यस्य वृत्तस्य भागः प्रत्यभिज्ञायते ।

अनाविद्धललितपदं चूर्णम् ॥ २४ ॥

अनाविधानि अदोर्घसमासानि ललितानि अनुष्ठतानि
पदानि यस्मिन् तदनाविद्धललितपदं चूर्णमिति ।

यद्य—‘अथासी हि कर्मणा कौशल्यावहति । नहि सहस्रिपातमावेप उद-
विन्दुरपि दावदि निवृत्तान्मादधाति’ ।

विपरीतमुत्कलिकाप्रायम् ॥ २५ ॥

विपरीतमाविद्धोद्धतपदमुत्कलिकाप्रायम् ।

यद्य—‘कुलिशशिहरखरखरप्रचयप्रचखचपेटापाटितमत्तनातइकुम्भस्तर
गलन्ददृष्टाच्छुरितचारकेहरभारभासुरमुखे कैसरिणि’ इति ।

पद्यमनेकभेदम् ॥ २६ ॥

पद्यं खलु अनेकेन समार्द्धसमविषमादिना भेदेन भिन्नं
भवति ।

तदनिवहं निवहं च ॥ २७ ॥

तदिदं गद्यपद्यरूपं काव्यमनिवहं निवहं च । अनयोः
प्रसिद्धत्वात् लक्षणं नोक्तम् ।

क्रमसिद्धिस्तयोः स्रगुत्तंसवत् ॥ २८ ॥

तयोरिति अनिवहं निवहं च परानुष्ठयते । क्रमेण

सिद्धिः क्रमसिद्धिः । अनिवद्धसिद्धौ निवद्धसिद्धिः स्रगुत्तंस-
वत् । यथा स्रजि मालाया सिद्धायाम् उत्तंसः शेखरः
सिध्यतीति ।

केचित् अनिवद्ध एव पर्यवसितास्तदूपगार्णमाह—
नानिवद्धं चकास्तिकतेजः परमाणुवत् ॥ २६ ॥

न खलु अनिवद्धं काव्यं चकास्ति दीप्यते । यथा एक-
तेजः परमाणुः इति ।

अथ श्लोक — 'असङ्गितरूपाया काव्यानां नाम्नि चारुता ।

न प्रत्येक प्रकाशन्ते तेजसा परमाणव ॥'

सन्दर्भेषु दशरूपकं श्रेयः ॥ ३० ॥

सन्दर्भेषु प्रबन्धेषु दशरूपकं नाटकादि श्रेयः ।

कस्मात्तदाह—

तद्धि चित्र चित्रपटवद्विशेषसाकल्यात् ॥ ३१ ॥

तद्दशरूपकं हि यस्मात् चित्रं चित्रपटवत् । विशेषाणा-
साकल्यात् ।

ततोऽन्यभेदकृप्तिः ॥ ३२ ॥

ततो दशरूपकात् अन्येषां भेदानां कृप्तिः कल्पनमिति ।
दशरूपकस्य एव हि इदं सर्वं विलसितम् । यच्च कथा-
ख्यायिके महाकाव्यम् इति तत् लक्षणं च नातोव हृदय-
ङ्गममिति उपेक्षितमस्माभिः । तदन्यतो ग्राह्यम् ।

इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ शारीरे प्रथमेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः ।

काव्याङ्गानि काव्यविशेषात् ।

समाप्तं चेदं शारीरं प्रथममधिकरणम् ।

अथ दोषदर्शनं नाम द्वितीयमधिकरणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

काव्यशरीरे स्थापिते काव्यसौन्दर्याक्षेपहेतवः त्यागाय
दोषा विज्ञातव्या इति दोषदर्शनं नाम अधिकरणम्
धारयते ।

दोषस्वरूपकथनार्थमाह—

गुणविपर्ययात्मानो दोषाः ॥ १ ॥

गुणानां वक्ष्यमाणानां ये विपर्ययाः तदात्मानो दोषाः ।

अर्थतस्तद्वगसः ॥ २ ॥

गुणस्वरूपनिरूपणात् तेषां दोषाणाम् अर्थावगमोऽर्थसिद्धिः ।

किमर्थं ते पृथक् प्रपञ्चन्ते इत्याह—

सौकर्याय प्रपञ्चः ॥ ३ ॥

सौकर्यायं प्रपञ्चो विस्तरो दोषाणाम् । उद्दिष्टलक्षणा
हि दोषाः सुज्ञाता भवन्ति ।

पददोषान् दर्शयितुमाह—

दुष्टं पदमसाधु कष्टं ग्राम्यमप्रतीतमनर्थकं च ॥ ४ ॥

क्रमेण व्याख्यातुमाह—

शब्दस्मृतिविरुद्धमसाधु ॥ ५ ॥

शब्दस्मृत्या व्याकरणेन विरुद्धं पदमसाधु । यथा—
'अन्यकारणवैयर्थ्यम्' इति । अत्र हि 'अपठ्यत्तीयास्वस्था-

१४ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ दोषदर्शने द्वितीयेऽधिकरणे
न्यस्य दुगाशीराशास्यास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु' इति
दुका भवितव्यमिति ।

श्रुतिविरसं कष्टम् ॥ ६ ॥

श्रुतिविरसं श्रोत्रकटु पदं कष्टम् । तदि रचनागुम्फित-
मपि उहेजयति । यथा—

'अचचुरसृष्टि । कपीनयोन्ने कान्तिद्रव द्रागिगद शशाड ।'

लोकमात्रप्रयुक्तं ग्राम्यम् ॥ ७ ॥

लोक एव यत्रयुक्तं पदं न शास्त्रे—, तद्ग्राम्यम् । यथा—

'कष्ट कथ रोदिति फृत्कृत्यम् ।'

अन्यदपि तन्नगल्लादिकं द्रष्टव्यम् ।

शास्त्रमात्रप्रयुक्तमप्रतीतम् ॥ ८ ॥

शास्त्र एव प्रयुक्तं न लोके—, तत् अप्रतीतं पदम् । यथा—

'कि भाषितेन वचना रूपस्कन्धस्य सनि मे न गुणा ।

गुणानन्तरीयञ्च च प्रेनति न मेऽभ्युपालभ ॥'

अत्र रूपस्कन्धान्तरीयकौ न लोके—, इति अप्रतीतम् ।

पूरणार्थमनर्थकम् ॥ ९ ॥

पूरणमात्रप्रयोजनम् अव्ययपदम् अनर्थकम् । दण्डापूप-
न्यायेन पदम् अन्यदपि अनर्थकम् एव । यथा—

'उदितभ्तु हान्तिकविनीलमय तिमिरं निपीय किरणे सविता ।'

अत्र तुशब्दस्य पादपूरणार्थमेव प्रयोगः, न वाक्या-
लङ्कारार्थम् । वाक्यालङ्कारप्रयोजनं तु न अनर्थकम् । अप-
वादाद्यभिदम् । यथा—

'न खल्विह गतागता नयनगोचर मे गता' इति ।

तथा हि खलु हन्त इति ।

सम्प्रति पदार्थदोषान् आह—

अन्यार्थनेयगूढार्थाशीलक्लिष्टानि च ॥ १० ॥

दुष्टं पदम् इति अनुवर्त्तते । अर्थतश्च वचनविपरि-
शामः । तेन अन्यार्थादीनि पदानि दुष्टानि इति सूत्रार्थः ।

एषां क्रमेण लक्षणानि आह—

रूढिच्युतसन्वार्थम् ॥ ११ ॥

रूढिषु च्युतं रूढिम् अनपेक्ष्य यौगिकार्थमात्रोपा-
दानात् अन्यार्थं पदम् । स्थूलत्वात् सामान्येन घटशब्दः
पटशब्दार्थ इत्यादिकम् अन्यार्थं न उक्तम् । यथा—

‘ते दृ खमुहावचमावहनि धे प्रस्मरन्ति प्रियसङ्गनामाम् ।’

अत्र आवहतिः करोत्यर्थो धारणार्थं प्रयुक्तः, प्रस्मरतिः
विस्मरणार्थः प्रकृष्टस्मरणार्थे इति ।

कल्पितार्थं नियार्थम् ॥ १२ ॥

अनुत्तार्यस्य कल्पना कल्पितार्थं नियार्थम् । यथा—

‘सपदि पङ्क्तिविहङ्गमनामभृतमयसवलित इलशालिना ।

विपुलपर्वतवशिशितै शरै ष्वगसैन्यमुलूकजिता जितम् ॥’

अत्र विहङ्गमः चक्रवाकोऽभिप्रेतः तन्नामानि चक्राणि
विभ्रतीति विहङ्गमनामभृतो रथाः, पङ्क्तिरिति दशसंख्या
लक्ष्यते, पङ्क्तिर्दश विहङ्गमनामभृतो रथा यस्य स पङ्क्ति-
विहङ्गमनामभृत् दशरथः । तस्य तनयाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां
संवलितं ष्वगसैन्यं जितम् । उलूकजिता इन्द्रजिता । कौशि-
कशब्देन इन्द्रोलूकयोरभिधानम् इति कौशिकशब्दवाच-
त्वेन इन्द्र उलूक उक्तः । ननु चैवं रथाङ्गनामप्रयोगोऽनु-
पपन्नः न तेषां निरूढलक्षणत्वात् ।

१६ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ टोपदर्शने द्वितीयेऽधिकरणे

अप्रसिद्धार्थप्रयुक्तं गूढार्थम् ॥ १३ ॥

यस्य पदस्य लोकेऽर्थः प्रसिद्धश्च अप्रसिद्धश्च तत् अप्रसिद्धे-
ऽर्थे प्रयुक्तं गूढार्थम् । यथा—

‘सहस्रगोरिवानीक दु सह भवत परे’ इति ।

सहस्रं गावोऽचीणि यस्य स सहस्रगुः इन्द्रः । तस्य इव
इति गोशब्दस्य अक्षिवाचित्वं कविषु अप्रसिद्धमिति ।

असभ्यार्थान्तरमसभ्यस्मृतिहेतुश्चाश्लीलम् ॥ १४ ॥

यस्य पदस्य अनेकार्थस्य एकोऽर्थोऽसभ्यः स्यात् तत्
असभ्यार्थान्तरम् । यथा—‘वर्चः’ इति पदं तेजसि विष्ठाया च ।

यत्तु पदम् एकदेशद्वारेण असभ्यार्थं स्मारयति तत् अस-
भ्यस्मृतिहेतुः । यथा—‘कृकाटिका’ इति ।

न गुप्तलक्षितसंवृतानि ॥ १५ ॥

अपवादाथमिदम् । गुप्तं लक्षितं संवृतं च न अश्लीलम् ;
एषां लक्षणान्याह—

अप्रसिद्धासभ्यं गुप्तम् ॥ १६ ॥

अप्रसिद्धासभ्यार्थान्तरं पदम् अप्रसिद्धासभ्यम् । तद्-
गुप्तम् । यथा—‘संवाधः’ इति पदम् । तद्वि सङ्घटार्थं प्रसि-
द्धम्, न गुह्यार्थमिति ।

लाक्षणिकासभ्यान्वितं लक्षितम् ॥ १७ ॥

तत् एव असभ्यार्थान्तरं लाक्षणिकेन असभ्येन अर्थेन
अन्वितं पदं लक्षितम् । यथा—‘जन्मभूमिः’ इति ।

तद्वि लक्षणया गुह्यार्थम्, न स्वयत्तयेति ।

लोकसंवीतं संवृतम् ॥ १८ ॥

लोकेन संवीतं लोकसंवीतं यत्तत् संवृतम् । यथा—
'सुभगा' 'भगिनी' 'उपस्थानम्' 'अभिप्रेतम्' 'कुमारी'
'दीहृदम्' इति ।

अथ हि श्लोक — 'संवीतस्य हि लोकेन न दीपान्तेष्वं चनम् ।

शिवलिङ्गस्य संस्थाने कन्यासम्पत्तभावना ॥'

तत्रैविध्यम्,—त्रीङाजुगुप्सामङ्गलातङ्गदायि-
भेदात् ॥ १९ ॥

तस्य अस्त्रीलस्य त्रैविध्यं भवति । त्रीङाजुगुप्सामङ्गला-
तङ्गदायिनां भेदात् । किञ्चित् त्रीङादायि भवति । यथा—
'वाक्चाटवम्' 'हिरण्यरेताः' इति । किञ्चित् जुगुप्सादायि
भवति । यथा 'कपर्दकः' इति । किञ्चिदमङ्गलातङ्गदायि
भवति । यथा 'सस्थितः' इति ।

व्यवहितार्थप्रत्ययं क्लिष्टम् ॥ २० ॥

अर्थस्य प्रतीतिरर्थप्रत्ययः । स व्यवहितो यस्मात् भवति
तत् अव्यवहितार्थप्रत्ययं क्लिष्टम् । यथा—

'दक्षाम्जादयितवत्तमवेदिकाना ज्योत्स्नाजुषा जल्लवासरल पतनि ॥'

दक्षाम्जाः ताराः तासां दयितो दक्षाम्जादयितः
चन्द्रः तस्य वल्लभाः चन्द्रकान्ताः तद्देदिकानामिति । अत्र
हि व्यवधानेन अर्थप्रत्ययः ।

अरूढार्थत्वात् ॥ २१ ॥

अरूढार्थत्वेऽपि यतोऽर्थप्रत्ययो भटिति न, तत् क्लिष्टम् ।

यथा—'काञ्चीगुरुस्नानननिन्दिताया ' इति ।'

अन्याभ्यां वाक्यं व्याख्यातम् ॥ २२ ॥

अस्त्रीलं क्लिष्टं च इति अन्ये पदे । ताभ्यां वाक्यं
व्याख्यातम् । तदपि अस्त्रीलं क्लिष्टं च भवति । अस्त्रीलं यथा—

‘न सा धनीव्रति यां स्यात् कलत्रसुखदायिनी ।’

‘परार्थं ननु कदापि यत्कलत्रं पेलव धनम् ॥’

‘मीपानपत्रमुत्तुङ्गं वापुर्वेगसमुत्तम् ।’

ननुपत्रेण गतवान् नीरर्थमानगुपी जने ॥’

क्लिष्टं यथा—‘धन्विना न जस्य प्रेयः विज्ञानं कुरद्गवावाच्या ।’

रज्यत्प्रापच्युत्पनेनागमं शोभाम् ॥’

एतान् पञ्च पदार्थदोषान् विभक्तान् ज्ञात्वा कविस्त्वजित्
इति तात्पर्यार्थः ।

इति काव्यालङ्कारवृत्तौ दीपदर्शने द्वितीयेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः ।

पदपत्यायदोषविभागः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

इदानीं वाक्यदोषान् दर्शयितुमाह—

भिन्नवृत्तयतिभ्रष्टविसन्धीनि वाक्यानि ॥ १ ॥

दुष्टानि इत्यभिसम्बन्धः । क्रमेण व्याचष्टे—

स्वलक्षणाच्युतवृत्तं भिन्नवृत्तम् ॥ २ ॥

स्वस्मात् लक्षणात् च्युतं वृत्तं यस्मिन् तत् स्वलक्षणच्युत-
वृत्तं वाक्यं भिन्नवृत्तम् । यथा—

‘अथि पशसि सौधमाश्रितामविरलमुननीमालभारिणीम् ।’

वैतालीययुग्मपादे लघ्वक्षराणां षष्ठा नैरन्तर्यं निषिद्धम् ।

तच्च सतसिति भिन्नवृत्तम् ।

विरसविरासं यतिभ्रष्टम् ॥ ३ ॥

विरसः च्युतिकटुर्विरासो यन्मिन् तद्विरसविरासं यतिभ्रष्टम् ।

तद्घातुनासभागभेदे स्वरसन्ध्यकृते प्रायेण ॥ ४ ॥

तत् यतिभ्रष्टं धातुभागभेदे नामभागभेदे च सति भवति ।

स्वरसन्धिनाहते प्रायेण बाहुल्येन । धातुभागभेदे मन्दा-
क्रान्तायां यथा—

‘रान्ता गच्छति नन्दसा दाम कर्यावलम्बि ।’

नालभागभेदे शिखरिण्यां यथा—

‘वरद्वारीणा गच्छतल्लुक्ते स्वेदवित्तर ।’

मन्दाक्रान्तायां यथा—

‘दृष्टं नन्दसिद्धिपिभ्र शङ्किणी बाहुदण्ड ।’

धातुनालभागपदग्रहणात् तद्भागातिरिक्तभेदे न भवति

यतिभ्रष्टत्वम् । यथा मन्दाक्रान्तायाम्—

‘शीमा पुच्छदमन्मिदव सुन्दरीणा प्रवीष ।’

अन्ये तु पदान्त एव प्रतिसिध्यन्ति पदं च विभक्त्यन्तम् ।

यथा— निजान् चानाङ्गी सरसददलीर्गर्भसुभग

कलारिणा नृत्तिं शशिन इव नैचोत्सवकरौ ।

प्रवल्गानापत्रा नन्दनदहनीहानविधुरा

प्रिय न वल्लारी रत्नगति नन कल्पयति च ॥’

शिखरिण्यां यथा—

‘विन्दित्वा शान्तानेषधरपुटसीत्कारविरतै ।’

स्वरसन्ध्यहात इति वचनात् स्वरसन्धिहते भेदे न दोषः ।

यथा—‘निजिज्ञावात्सन्नसरल प्रेचित सुन्दरीपाम् ।’

न वृत्तदोषात्पृथग् यतिदोषः,—वृत्तस्य यत्या-

त्मकत्वात् ॥ ५ ॥

वृत्तदोषात् पृथक् यतिदोषो न वक्तव्यः । वृत्तस्य यत्यात्मकत्वात् ।

यत्यात्मकं हि वृत्तमिति भिन्नवृत्त एव यतिभ्रष्टस्य अन्तर्भावान्न पृथग्ग्रहणं कार्यमत आह—

न, लङ्मणः पृथक्त्वात् ॥ ६ ॥

नायं दोषः लङ्मणो लङ्मणस्य पृथक्त्वात् । अन्यद्वि लङ्मणं वृत्तस्य, अन्यद्यतेः । गुरुलघुनियमात्मकं वृत्तम् । विरामात्मिका च यतिरिति ।

विरूपपदसन्धिविसन्धिः ॥ ७ ॥

पदानां सन्धिः पदसन्धिः । स च स्वरममवायरूपः प्रत्यासत्तिमात्ररूपो वा स विरूपो यस्मिन् इति विग्रहः ।

पदसन्धिवैरूप्यं विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वं च ॥८॥

विश्लेषो विभागेन पदानां संस्थितिरिति । अश्लीलत्वम् असभ्यस्मृतिहेतुत्वम् । कष्टत्वं पारुष्यमिति । विश्लेषो यथा—

‘मैघानिलेन अमुना एतच्छिन्नद्रिकानने ।’

‘कमले द्रव लोचने इमे अनुबध्नाति विलासपङ्क्ति ।’

‘लीलालकानुवहानि आननानि चक्रामति ।’

अश्लीलत्वं यथा—

‘विरिचकमिदं वृत्तमाचार्याभ्यासयोजितम् ।’

‘धकासे पनसप्रायैः परी पण्डमन्नाद्रुमे ।’

‘विना शपथदानाभ्या पदवादासमुत्तुक्तम् ।’

कष्टत्व यथा—‘मन्त्रयुद्धमगभान्ने गुवाभोगा द्रुमा ऋभु ।’

एवं वाक्यदोषान् अभिधाय वाक्यार्थदोषान् प्रतिपादयितुमाह—

व्यर्थैकार्थमन्दिग्धाप्रयुक्तापक्रमलोकविद्याविरु-
द्धानि च ॥ ८ ॥

वाक्यानि दुष्टानि इति सम्बन्धः ।

क्रमेण व्याख्यातुमाह—

व्याहृतपूर्वोत्तरार्थं व्यर्थम् ॥ १० ॥

व्याहृतौ पूर्वोत्तरार्थौ यस्मिन् तत् व्याहृतपूर्वोत्तरार्थं
वाक्यं व्यर्थम् । यथा—

‘अद्यापि अरति रत्नोत्सवत् स्त्री न सुग्धाया अरचतुराणि चेष्टितानि ।’

सुग्धायाः कथं अरचतुराणि चेष्टितानि ? तानि चेत्
कथं सुग्धा ? अत्र पूर्वोत्तरयोः अर्थयोः विरोधात् व्यर्थमिति ।

उक्तार्थपदमेकार्थम् ॥ ११ ॥

उक्तार्थानि पदानि यस्मिन् तत् उक्तार्थपदमेकार्थम् । यथा—

‘चिन्तानिहन्तइह तदुते विद्वेषित सुमुक् ।’

अनङ्गः ऋङ्गारः तस्य चिन्ताया मोहात्मकत्वात् चिन्ता-
मोहशब्दैः प्रयुक्तौ उक्तार्थौ भवतः । एकार्थपदत्वात् वाक्यम्
एकार्थम् इति उक्तम् ।

न, विशेषश्चेत् ॥ १२ ॥

न गतायं दुष्टम् विशेषः चेत् प्रतिपाद्यः स्यात् ।

तं विशेषं प्रतिपादयितुमाह—

धनुर्ज्याध्वनौ धनुःश्रुतिरारूढेः प्रतिपत्त्यै ॥ १३ ॥

धनुर्ज्याध्वनावित्यत्र ज्याशब्देन उक्तार्थत्वेऽपि धनुःश्रुतिः
प्रयुज्यते । आरूढेः प्रतिपत्त्यै आरोहणस्य प्रतिपत्त्यर्थम् ।

२२ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ टीपटर्शने हितोवेऽधिकरणे

नहि धनुःश्रुतिमन्तरेण धनुषि आरूढा ज्या धनुर्ज्या इति
शक्यं प्रतिपत्तुम् । यथा—

‘धनुर्ज्यांकिणचिद्रेण दोषा विस्फुरितं तव’ इति ।

कर्णावतंसश्रवणकुण्डलशिरःशेखरेषु कर्णादि-
निर्देशः सन्निधेः ॥ १४ ॥

कर्णावतंसादिशब्देषु कर्णादीनाम् अवतंसादिपदैः उ-
क्तार्थानामपि निर्देशः सन्निधेः प्रतिपत्त्यर्थमिति सम्बन्धः ।
नहि कर्णादिशब्दनिर्देशम् अन्तरेण कर्णादिसन्निहितानाम्
अवतंसादीनां शक्या प्रतिपत्तिः कर्त्तुमिति । यथा—

‘दीलाविलासेषु विलासिनीना कर्णावतसा कलयनि कम्पन् ।’

‘लीलाचलच्छ्रवणकुण्डलमापतन्ति ।’

‘आयुधं इमुखरशिर शेखरगालिन ।’

मुक्ताहारशब्दे मुक्ताशब्दः शुद्धेः ॥ १५ ॥

मुक्ताहारशब्दे मुक्ताशब्दो हारशब्देन एव गतार्थः प्रयु-
ज्यते शुद्धेः प्रतिपत्त्यर्थमिति सम्बन्धः । शुद्धानाम् अन्यरतैः
अभिहितानां हारो मुक्ताहारः । यथा—

‘प्राणेश्वरपरिचङ्गविधमप्रतिपत्तिभि ।

मुक्ताहारेण लसता हसतीव सनइयम् ॥’

पुष्पमालाशब्दे पुष्पपदमुत्कर्षस्य ॥ १६ ॥

पुष्पमालाशब्दे मालाशब्देन एव गतार्थं पुष्पपदं प्रयु-
ज्यते उत्कर्षस्य प्रतिपत्त्यर्थमिति । उत्कृष्टानां पुष्पाणां माला
पुष्पमाला इति । यथा—

‘प्रायश पुष्पमालिव कन्या सा क न लीभयेत् ।’

ननु मालाशब्दोऽन्यत्र अपि दृश्यते । यथा रत्नमाला

शब्दमाला इति.—सत्यम् । उपचरितस्य प्रयोगः । निरूपपदो हि मालाशब्दः पुष्परचनाविशेषमेव अभिधत्ते इति ।

कारिकलभशब्दे कारिशब्दस्ताद्रूप्यस्य प्रति-
पत्त्यर्थम् ॥ १७ ॥

कारिकलभशब्दे कारिशब्दः कलमेन एव गतार्थः प्रयु-
ज्यते ताद्रूप्यस्य प्रतिपत्त्यर्थमिति । करी प्रौढकुञ्जरः ।
तद्रूपः कलभः कारिकलभ इति । यथा—

‘कल कारिकलभः । तद्रूपेण करिजा ।’

विशेषणस्य च ॥ १८ ॥

विशेषणस्य विशेषप्रतिपत्त्यर्थम् उक्तार्थस्य पदस्य प्रयोगः ।

यथा—‘कनाद मधुरा वाच विशदास्त्रादिनीम् ।’

तदिदं प्रयुक्तेषु ॥ १९ ॥

तत् इदम् उक्तं प्रयुक्तेषु न अप्रयुक्तेषु । नहि भवति
यथा ‘त्रवणकुरण्डलम्’ इति तथा ‘नितम्बकाञ्ची’ इत्यपि ।
यथा वा कारिकलभः’ इति तथा ‘उष्टकलभः’ इत्यपि ।

एव श्लोक —‘कपावतसादिपदे कपादिष्वनिनिर्मिति ।’

सन्निधानादिघोषार्थं स्थितेष्वेतरुन्युज्जन्म् ।’

संशयकृतसन्दिग्धम् ॥ २० ॥

यद्वाच्यं साधारणानां धर्माणां श्रुतेः, विशिष्टानां वा
श्रुतेः संशयं करोति तत् संशयकृतं सन्दिग्धमिति ।

यथा—‘स नृपानां भाग्यवशात्सहापदनुपागतः ।’

किं भाग्यवशात् महापदम् उपागत आहोस्वित् अभा-
ग्यवशात् महतीम् आपदम् इति संशयकृतवाक्यं प्रकरसाय-
भावे सति इति ।

२४ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ दोषदर्शने द्वितीयेऽधिकरणे

मायादिकल्पितार्थमप्रयुक्तम् ॥ २१ ॥

मायादिना कल्पितोऽर्थो यस्मिन् तत् मायादिकल्पितार्थम्
अप्रयुक्तम् । अत्र स्लोकम् उदाहरणम् ।

क्रमहीनार्थमपक्रमम् ॥ २२ ॥

उद्देशितानाम् अनुद्देशितानां च क्रमः सम्बन्धः तेन
विहीनोऽर्थो यस्मिन् तत् क्रमहीनार्थम् अपक्रमम् ।

यथा—‘कौत्तिप्रतापो भवत मय्यांचन्द्रमसो समौ ।’

अत्र कौत्तिः चन्द्रमसः तुल्या प्रतापः सूर्यस्य तुल्या,
सूर्यस्य पूर्वनिपातात् अपक्रमः । अथवा प्रधानार्थस्य लो-
केशः क्रमः, तेन विहीनोऽर्थो यस्मिन् तत् अपक्रमम् ।

यथा—‘गुरुरमय मातङ्ग प्रयच्छाम्ने मदालसम् ।’

देशकालस्वभावविरुद्धार्थानि लोकविरुद्धानि ॥ २३ ॥

देशकालस्वभावैः विरुद्धोऽर्थो येषु तानि देशकालस्वभाव-
विरुद्धार्थानि वाक्यानि लोकविरुद्धानि । अर्थद्वारेण लोक-
विरुद्धत्वं वाक्यानाम् । देशविरुद्धं यथा—

‘सौवीरेष्वस्ति नगरी मथुरा नाम विद्युता ।

अचोटनालिकेराद्या यस्या पर्यन्तभूमय ॥’

कालविरुद्धं यथा—‘कदम्बकुसुमधरे मधौ वनमशीभत ।’

स्वभावविरुद्धं यथा—‘मत्तलिसङ्गमुखरासु च मञ्जरीषु सप्तच्छदस्य तरतीव शर-
न्मुख्यौ ।’

सप्तच्छदस्य स्तवका भवन्ति न मञ्जरी इति स्वभाव-
विरुद्धम् । तथा—

‘भङ्गेण कलिकाकोपस्तया भ्रममपीडत ।

यथा गोपदपुर हि ववर्षं बडल मधु ॥’

कलिकायाः सर्वस्या नकरन्दस्य एतावत् वाहुत्यं मभाव-
विरुद्धम् ।

कलाचतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धानि विद्याविरुद्धानि ॥२४

कलाशास्त्रैः चतुर्वर्गशास्त्रैश्च विरुद्धोऽर्थो येषु तानि
कलाचतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धानि वाक्यानि विद्याविरुद्धानि ।
वाक्यानां विरोधोऽर्थहारकः ।

कलाशास्त्रविरुद्धं यथा—

‘कालिङ्गं लिखितमिदं वदन् पत्र पत्रशैरपतितकोटिकण्टकायम् ।’

कालिङ्गं पतिताप्रकोटिकण्टकम् इति पत्रविदाम् आ-
म्नायः । तद्विरुद्धत्वात् कलाशास्त्रविरुद्धम् । एवं कलान्तरेषु
अपि विरोधोऽभ्यूहः ।

चतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धानि तु उदाह्रियन्ते—

‘कान्तिपभीगहाण्डप्ली रात्रा महीजय ।’

धर्मफलोऽखनैधादियज्ञफलो वा रात्रां महीजय इति
आगमः । तद्विरोधात् धर्मशास्त्रविरुद्धान्यम् एतद्वाक्यमिति ।

‘प्रहृष्टारोप कौयने दिषन् किं न्वश्रिया ।’

दिषज्जयस्य नयनूलत्वं स्थितं दण्डनीती । तद्विरोधात्
अर्थशास्त्रविरुद्धान्यं वाक्यमिति ।

‘दन्नादपविदितोऽरौह रतिसेदालसनान्नं करामि ।’

‘उत्तरोऽन्नमनुच्छं नयनान्निति मुदा बुद्धन्नुत्तरदशनस्त्रानामि ।’

इति कामशास्त्रे स्तितम् । तद्विरोधात् कामशास्त्र-
विरुद्धान्यं वाक्यमिति ।

‘देवतामन्त्रिणी तु न तत्तद्गानसम्पदा ।’

२६ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ गुणविवेचने तृतीयेऽधिकरणे

एतस्यार्थस्य मोक्षशास्त्रे स्थितत्वात् तद्विरुद्धार्थम् ।

एते वाक्यवाक्यार्थदोषास्वागाय ज्ञातव्याः । ये तु अन्ये
शब्दार्थदोषाः सूक्ष्माः ते गुणविवेचन एव उच्यन्ते । उपमा-
दोषाः उपमाविचारे ।

इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ दोषदर्शने द्वितीयेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः ।

वाक्यवाक्यार्थदोषविभागः ।

समाप्तं चेदं दोषदर्शनं नाम द्वितीयमधिकरणम् ।

अथ गुणविवेचनं नाम तृतीयमधिकरणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

यद्विपर्ययात्मनो दोषास्तान् गुणान् विचारयितुं गुण-
विवेचनमधिकरणभारभ्यते—

तत्र ओजःप्रसादादयो गुणाः, यमकोपमादयस्तु अल-
ङ्कारा इति स्थितिः काव्यविदाम् । तेषां किं भेदनिबन्धनम्
इत्याह—

काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणाः ॥ १ ॥

ये खलु शब्दार्थयोर्धर्माः काव्यशोभां कुर्वन्ति ते गुणाः ।
ते च ओजःप्रसादादयः । न यमकोपमादयः । कैवल्येन
तेषाम् अकाव्यशोभाकरत्वात् । ओजःप्रसादादीनां तु कैव-
लानामस्ति काव्यशोभाकरत्वमिति ।

तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः ॥ २ ॥

तस्याः काव्यशोभाया अतिशयः तदतिशयः तस्य हेतवः ।
तुयद्भो व्यतिरेके । अलङ्काराश्च यमकोपमादयः ।

भक्त श्लोकी—

'दुर्बतेरिव रूपमद्र काव्ये वदने प्रहृष्टा तदप्यतीव ।

विहितप्रपद्य निरन्तराभि उदलद्वारविवन्पकम्पनाभि' ॥

'यदि भवति वचयुक्तं गुणैश्चै वपुस्त्रिव दीवन्मन्मन्नाया ।

अपि कनदयितानि दुर्मंगलं न्ययतमनद्वरानि मन्मन्ने ॥'

पूर्वे नित्याः ॥ ३ ॥

पूर्वे गुणा नित्याः । तैः विना काव्यशोभानुपपत्तेः ।

एवं गुणालङ्काराणां भेदं दर्शयित्वा शब्दगुणनिरू-

पसार्थमाह—

श्लोः प्रसादश्लेषसमतासमाधिमाधुर्यसौकु-
मार्योदारतार्थव्यक्तिकान्तयो वन्धगुणाः ॥ ४ ॥

वन्धः पदरचना । तस्य गुणा वन्धगुणा श्लोः प्रसृतयः ।

तान् क्रमेण दर्शयितुम् आह—

गाढवन्धत्वमीजः ॥ ५ ॥

वन्धस्य गाढत्वं यत्तत् श्लोः ।

यथा—'विदुषितमकरन्दा सङ्गरीर्नर्तयन्नि ।' न पुनः, विदुषितमधुधारा
रुद्धरीर्बोद्धन्नि ।'

शैधिल्यं प्रसादः ॥ ६ ॥

वन्धस्य शैधिल्यं शिथिलत्वं प्रसादः ।

ननु अयम् श्लोकोविपर्ययात्मा दोषः, तल्लघं गुण
इत्याह—

गुणः संप्लवात् ॥ ७ ॥

गुणः प्रसादः । श्लोका सच्च संप्लवात् ।

२८ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ती गुणविवेचने तृतीयेऽधिकरणे

न शुद्धः ॥ ८ ॥

स शुद्धस्तु दोष एवेति ।

ननु विरुद्धयोः श्लोकः प्रसादयोः कथं संप्लव इत्याह—

स त्वनुभवसिद्धः ॥ ९ ॥

स तु संप्लवस्तु अनुभवसिद्धः तद्विदां रत्नादिविशेषवत् ।

अथ श्लोक.—‘करुणप्रेक्षणीयेषु संप्लव सुखदुःखयो ।

यथानुभवत सिद्धस्तयैवोक्त प्रसादयो ॥’

साम्योत्कर्षौ च ॥ १० ॥

साम्यमुत्कर्षश्च श्लोकः प्रसादयोः अनुभवादेव ।

साम्यं यथा—‘अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सन्ने श्रुपतिककुट्टं दत्त्वा
यन्ने सितातपवारणम् ।’

क्षिप्रदोजः प्रसादात् उत्कृष्टम् । यथा—

‘प्रजति गगन भङ्गातक्वा फलेन सहीपमाम् ।’

क्षचित् श्लोकः प्रसादस्य उत्कर्षः । यथा—

‘कुसुमशयन न प्रत्यय न चन्द्रमरीचयो न च मलयजं सत्रांङ्गीच न वा मण्डियटय ।’

मसृणत्वं श्लेषः ॥ ११ ॥

मसृणत्वं नाम यस्मिन् सति बहूनि अपि पदानि एक-
वद्भासन्ते ।

यथा—‘अस्तुत्तरस्थां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः ।’

न पुनः, ‘सूत्रं ब्राह्मणस्य स्यले—’, ‘भमरीवल्लुगीतय’, ‘तडिन्कलिलमाकाशम्’
इति । एव तु श्लेषो भवति—‘ब्राह्मणं सूत्रस्य स्यले’, ‘भमरीमङ्गलीतय’,
‘तडिन्कलिलमाकाशम्’ इति ।

क्रमः तस्य अत्याग इत्यर्थः । श्लोके प्रवन्धे चेति । पूर्वोऽन्
उदाहरणम् । विपर्ययस्तु यथा—

‘प्रसीद हति । तत्र इन्दुमन्त्रा इन्द्रमवाच पुत्रत इत्यादिनि ।

विन्दुमन्त्रमित्येवमन्त्रेण तदा नृविनाशमाचरेत् ।

आरोहावरोहक्रमः समाधिः ॥ १३ ॥

आरोहावरोहयोः क्रमः आरोहावरोहक्रमः समाधिः
परिहारः । आरोहस्यावरोहे षति परिहारः, अवरोहस्य
आरोहे षति इति ।

तत्र आरोहपूर्वोऽवरोहो यथा—

‘निरानन्द वीर्ये मधुनि परिभृञ्जीञ्भितरसे ।

अवरोहपूर्वस्तु आरोहो यथा—

‘नरा श्रीलक्ष्मणा व्यसन इव मञ्जनि तरव ।

आरोहस्य क्रमोऽवरोहस्य च क्रम आरोहावरोहक्रमः
क्रमेण आरोहणम् अवरोहणं च इति केचित् ।

यथा—‘निर्वेश स रिम्भीस्तुष्टिर्गिरिदीर्घेणु जगति ।’

न पृथक्, आरोहावरोहयोरोजःप्रसादरूपत्वात् ॥ १४

न शृवक्समाधिर्गुणः । आरोहावरोहयोः ओजःप्रसाद-
रूपत्वात् । ओजोरूपह आरोहः प्रसादरूपञ्च अवरोह इति ।

न, संपृक्तत्वात् ॥ १५ ॥

यदुक्तम् ओजःप्रसादरूपत्वं आरोहावरोहयोः तत्र ।
संपृक्तत्वात् । संपृक्तौ खलु ओजःप्रसादौ नदीवैलिकावत्
ब्रह्मणः ।

३० काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ती गुणविवेचने तृतीयेऽधिकारणे

अनैकान्त्याच्च ॥ १६ ॥

न चायमेकान्तः यत् ओजस्य आरोहः, प्रसादे चाव-
रोह इति ।

ओजःप्रसादयोः क्वचिद्भागे तीव्रावस्थायां ताविति
चेद्भ्युपगमः ॥ १७ ॥

ओजःप्रसादयोः क्वचिद्भागे तीव्रावस्थायाम् आरोहो-
ऽवरोहश्च इत्येवं चेत् मन्यसे अभ्युपगमः, न विप्रतिपत्तिः ।

विशेषापेक्षत्वात्तयोः ॥ १८ ॥

स विशेषो गुणान्तरात्मा ।

आरोहावरोहनिमित्तं समाधिराख्यायते ॥ १९ ॥

आरोहावरोहक्रमः समाधिरिति गौण्या वृत्त्या व्याख्येयम् ।

क्रमविधानार्थत्वाद्वा ॥ २० ॥

पृथक्करणमिति । पाठधर्मत्वं च न सम्भवति इति 'न
पाठधर्माः सर्वत्रादृष्टेः' इत्यत्र वक्ष्यामः ।

पृथक्पदत्वं माधुर्यम् ॥ २१ ॥

बन्धस्य पृथक् पदत्वं यत्तत् माधुर्यम् । पृथक् पदानि
वस्य स पृथक्पदः तस्य भावः पृथक्पदत्वम् । समासदैर्घ्य-
विनिवृत्तिपरं च एतत् । पूर्वोक्तम् उदाहरणम् ।

विपर्ययस्तु यथा—

'बलितशरमेनादत्तगीश्रत्र चण्डधनिचकितवराहव्याकुला विश्वपाटा ।'

अजरठत्वं सौकुमार्यम् ॥ २२ ॥

बन्धस्याजरठत्वम् अपारब्धं यत्तत् सीकुमार्यम् । पूर्वोक्तम् उदाहरणम् ।

विपर्ययस्तु यथा—

‘मिदानं निर्वैतं मिदन्नसद्वृत्तव्यवृत्तिः
दुधात्वेवज्ञेयी प्लवपि विरड् नम हृदि ।’

विकटत्वमुदारता ॥ २३ ॥

बन्धस्य विकटत्वं यत् असौ उदारता । यस्मिन् मतिरिति मृत्वन्तीव पदानि इति जनस्य वर्णना भवति तद्विकटत्वम् । लीलायमानत्वमित्यर्थः । यथा—

‘अदरदन्निविष्टैर्नृपैर्नृपैर्नृपैर्ना भटिति रदितमासीत् तत्र चित्तं दस्य च ।
न पुनः । ‘अदरदन्निविष्टैर्नृपैर्नृपैर्नृपैर्ना भटिति रदितमासीत् तत्र चित्तं दस्य च ।’

अर्थव्यक्तिहेतुत्वमर्थव्यक्तिः ॥ २४ ॥

यत्र भटिति अर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं स गुणोऽर्थव्यक्तिरिति । पूर्वोक्तम् उदाहरणम् । प्रत्युदाहरणं तु भूयः सुलभं च ।

श्रीज्ज्वल्यं कान्तिः ॥ २५ ॥

बन्धस्य श्रीज्ज्वल्यं नाम यदसौ कान्तिरिति । यदभावे पुराणच्छाया इति उच्यते ।

यथा—‘कुरङ्गनिवासीत्तवदिवनासीर्गिरिः ।’

विपर्ययस्तु भूयान् सुलभम् ।

होनाश्च अत्र भवन्ति—

‘यदन्नास्य गच्छत वदन्तीञ्च हवीशरा ।
चनेनासिधिता प्राय इत्या श्रीज्ज्वालयन् ।
नृपत्वमोक्षा मित्र इत्यादं च इत्यदने ।
चनेन न विना सत्त्वं सद्येना कान्तिरिति ।’

यद्येकपदज्ञाप' पदागां भूयसामपि ।
 अनानन्तितमस्तीनां स त्रींष' परमी गुण ॥
 प्रतिपादं प्रतिप्रीकमेकमार्गपरिग्रह ।
 दुर्बन्धो दुर्विभावण समन्तरि मती गुण ॥
 आगेहन्धवरोहन्ति क्रमेण यतो हि यत् ।
 शमाधिनां स गुणमोन पुता सुस्वती ॥
 धन्वे पृथक्पदत्व च साधुर्व्यसुक्तिं वुषे' ।
 जनेन हि पद्व्यासा कामं धागामधुयुगतः ॥
 यथा हि क्लियने रेखा अतुरं चित्रपण्डितैः ।
 तथैव वागपि प्राज्ञे ममसागुणगुम्भिता ॥
 शब्दव्यासरठत्वं च लोकेमार्थसुद्राहतम् ।
 एतेन वर्जिता वाची रुचत्वात्प्र युतिचमा ॥
 विकटत्व च बन्धव्य कथयन्ति शुद्धारताम् ।
 वैचित्र्य न प्रपद्यन्ते यथा शृग्या पदरुमा ॥
 भयादिव गतित्रां च पुरस्तादिव वन्दुन ।
 यथायंयक्तिरेतुत्वात्सोऽर्थव्यक्ति श्रुती गुण ॥
 श्रीञ्चन्द्र कान्तिभित्वाङ्गुणं गुणविभारदा ।
 पुराणचित्रव्यानीर्य तेन बन्ध कवेर्वच ॥'

नासन्तः, सद्देद्यत्वात् ॥ २६ ॥

न खलु एते गुणा असन्तः । सद्देद्यत्वात् ।

तदिदां सद्देद्यत्वेऽपि भ्रान्ताः स्युः इत्याह—

न भ्रान्ताः, निष्कम्पत्वात् ॥ २७ ॥

न गुणा भ्रान्ताः । एतद्विषयायाः प्रवृत्तेर्निष्कम्पत्वात् ।

न पाठधर्माः, सर्वत्रादृष्टेः २८ ॥

न एते गुणाः पाठधर्माः । सर्वत्र अदृष्टेः । यदि पाठ-
 धर्माः स्युः तर्हि विशेषामपेक्षाः सन्तः सर्वत्र दृश्येद्दन् । न

च सर्वत्र दृश्यन्ते । विशेषापेक्षया विशेषाणां गुणत्वात्
गुणाभ्युपगम एव इति ।

इति काव्यालङ्कारकर्मणो गुरुविवेचने द्वितीयोऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः ।

गुरुरालङ्कारविवेक इत्युपनिवेदकम् ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

सम्प्रति अर्थगुणविवेचनार्थम् आह—
त एवार्थगुणाः ॥ १ ॥

त एव ओजःप्रभृतयोऽर्थगुणाः ।
शब्दार्थगुणानां वाच्यवाचकद्वारेण भेदं दर्शयति—
अर्थस्य प्रौढिरोजः ॥ २ ॥

अर्थस्वाभिधेयस्य प्रौढिः प्रौढत्वमोजः ।

‘पदार्थे वाक्यवचन वाक्यार्थे च पदाभिधा ।

प्रौढिव्यांससमासां च साभिप्रायत्वस्य च ॥’

पदार्थे वाक्यवचनं यथा—

‘अद्य नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रैव द्यौः ।’

अत्र चन्द्रपदवाक्येऽर्थे ‘नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रैः’ इति
वाक्यं प्रयुक्तम् । पदसमूहश्च वाक्यमभिप्रेतम् । अनया
दिशा अन्यदपि द्रष्टव्यम् ।

वक्ष्या—‘पुर पाण्डुस्त्य तदनु कपिलिमा हृतपद

तत पाकीक्रीडादरुपमपिससन्तितवपु ।

इने द्विषारधे स्वपुटनिष्कविष्कःविषम

वने वीतामीद वदरनरसल कलयति ॥’

३४ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ गुणविवेचने तृतीयेऽधिकरणे

न च एवमतिप्रसङ्गः । काव्ययोभाकरत्वस्य गुणसामान्य-
नक्षत्रस्य अवस्थितत्वात् ।

वाक्यार्थे पदाभिधानं यथा—

‘द्विष्ये न भवति किं तर्हि मानुषी इति वक्तव्ये ‘निमित्ति’ इत्याहति ।

अस्य वाक्यार्थस्य व्याससमाप्ती । व्याप्ती यथा—

‘अथ नानाकारी भवति सुखदुःखव्यतिकर’
सुख वा दुःख वा भवति न भवत्येव च तत ।
पुनस्तस्माद्गुणैः भवति सुखदुःख किमपि तत्
पुनस्तस्माद्गुणैः भवति न च दुःख न च सुखम् ॥’

समाप्ती यथा—

‘ने हिमालयमागन्तुं पुन प्रेत्य च शनिमम् ।
सिद्धं चाद्यैः निवेदयति तद्विष्टया समुद्युयु ॥’

साभिप्रायत्वं यथा—

‘सौम्य सम्प्रति चन्द्रगुप्ततनयश्चन्द्रप्रकाशी युवा
जातो भूपतिराशय कृतधिया दिव्या कृतार्थश्चम ।’

आशयः कृतधियामित्यस्य च सुवन्सुसाचिव्यापक्षेपपद-
त्वात् साभिप्रायत्वम् ।

एतेन, ‘रतिविगलितवस्यै केस्रपाशे मुक्तेभ्याः’

इत्यत्र च साभिप्रायत्वं व्याख्यातम् ।

अर्थवैमल्यं प्रसादः ॥ ३ ॥

अर्थस्य वैमल्यं प्रयोजकमात्रपरिग्रहः प्रसादः ।

यथा—‘सवर्णा कन्यका रूपयौवनारभश्चालिनी ।’

विपथ्यम्—‘उपाप्ता इक्षी मे विमलमणिकाचीपदमिदम् ।’

काञ्चीपटमित्यनेन एव नितम्बस्य लक्षितत्वात् विगे-
पस्य अप्रयोजकत्वमिति ।

घटना श्लेषः ॥ ४ ॥

क्रमकौटिल्यानुल्लेखत्वोपपत्तियोगो घटना । स श्लेषः ।

यदा—‘दृष्टैकासनमस्ति प्रियतमे पश्यादुपेत्यादरात्
एकस्या नयने निनीत्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
इषद्विक्रितकम्बर सुपुलक प्रेमीद्वसम्मानसाम्
अनर्हांगलसत्कपोलफलका धूर्त्तोंपरा दुग्धति ॥’

शूद्रकादिरचितेषु प्रबन्धेषु अस्य भूयान् प्रपञ्चो दृश्यते ।

अवैषम्यं समता ॥ ५ ॥

अवैषम्यं प्रक्रमाभेदः समता । क्वचित् क्रमोऽपि भिद्यते ।

यदा—‘द्युतनुमनस कुन्दा’ पृथ्वीभनेष्वलसा द्रुमा
मलयमरत सर्पनीमे विद्युक्तघृतिच्छिद ।
अथ च सवितु शीतोद्गास लुनन्ति मरीचयो
न च वरठतानालम्बने हृमीदयदायिनीम् ॥’

ऋतुसन्धिप्रतिपादनपर्यन्त द्वितीये पादे क्रमभेदो मत-
यमरुताम् असाधारणत्वात् । एवं तु द्वितीयः पादः पठितव्यः ।

‘मनसि च गिर वधूर्त्नीमे किरन्ति न कीकिला’ इति ।

सुगमत्वं वा वैषम्यमिति ॥ ६ ॥

सुखेन गम्यते ज्ञायत इत्यर्थः ।

यदा—‘अस्तु चरसा दिशि देवताका’ इत्यादि । प्रत्युदाहरणं सुखम् ।

अर्थदृष्टिः समाधिः ॥ ७ ॥

अर्थस्य दर्शनं दृष्टिः । समाधानकारणत्वात् समाधिः ।

अवहितं चित्तमर्यान् पश्यति इत्युक्तं पुरस्तात् ।

३६ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ मुणविवेचने तृतीयेऽधिकरणे

अर्थी द्विविधः, अयोनिरन्यच्छायायोनिर्वा ॥८॥

यस्य पर्यस्य दर्शनं समाधिः सोऽर्थी द्विविधः—अयोनिः,
अन्यच्छायायोनिर्वेति । अयोनिरन्यकारणः । अवधान-
मात्रकारण इत्यर्थः । अन्यस्य काव्यस्य छाया अन्यच्छाया
तयोनिर्वा । तद्यथा—

पाणपेहि मम सीधुभाजनायावदग्रदग्रनैनं दग्धसे ।

चन्द्र । मद्ग्रमनमण्डलादित ख न याससि हि रोहिणीभयात् ॥'

'मा भै शशाङ्ग मम सीधुनि नानि राह

खे रोहिणी वसति कातार कि विभेपि ।

प्रायो विदग्धवनिता ननमद्ग्रमेपु

पुसा मन प्रचलतीति किमव चित्रम् ॥'

पूर्वस्य श्लोकस्य अर्थोऽयोनिः, द्वितीयस्य च छाया-
योनिरिति ।

अर्थी व्यक्तः सूक्ष्मश्च ॥ ९ ॥

यस्यार्थस्य दर्शनं समाधिरिति स हेधा—व्यक्तः सूक्ष्मश्च ।

व्यक्तः स्फुट उदाहृत एव । सूक्ष्मं व्याख्यातुमाह—

सूक्ष्मो भाव्यो वासनीयश्च ॥ १० ॥

सूक्ष्मो हेधा भवति—भाव्यो वासनीयश्च । शीघ्रनिरू-
पणागम्यो भाव्यः । एकाग्रताप्रकर्षगम्यो वासनीय इति ।
भाव्यो यथा—

अन्योन्यसमिलितगांस्रन्दन्वकान्नि

सीमासमाविरलसवलितार्इतारम् ।

नीनाग्रे प्रतिजनं जित्जित्जित्तेषु
व्यावर्तमानविनाशं नितुनं चक्षामि ।।'

वामनीयो यथा—

'अवहितवदितजघनं विवर्चिताभिसुगञ्जकषट्टं म्दिना ।
अवलीकितोऽहमनया दक्षिणकरकदितहागन्तम् ॥'

उक्तिवैचित्र्यं साधुव्यम् ॥ ११ ॥

उक्तेवैचित्र्यं यत्तत् साधुर्यमिति । यथा—

'रसवदसतं च सन्देही मधून्मपि नानया
मधुरनधिकं सूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम् ।
सहृदपि एतन्मधुस्य सन् रसान्तरविज्ञानी
वदतु यदिहान्तुं श्लाघुं स्यात् प्रियादमनच्छदात् ॥'

अपारुष्यं सौकुमार्यम् ॥ १२ ॥

परुषेऽर्थेऽपारुष्यं सौकुमार्यमिति ।

यथा नृतं यशःशेष इत्याहुः । एकाकिनं देवताद्वितीय-
मिति । गच्छेति साधयेति च ।

अग्राम्यत्वमुदारता ॥ १३ ॥

ग्राम्यत्वप्रसङ्गेऽग्राम्यत्वम् उदारता । यथा—

'तन्नेव सौन्दर्यां च च रचिरत्ताया परिचित
कलानां सीमानां परनिहं दुवान्निव भञ्जय ।
एषि इह दिश्या तदिति सुभगतं वदति वा
नन इह चैत् स्थाञ्जितानिह तदानीं गुरितया ।'

विषयर्थयन्तु—

'स्रपिति दान्दय निरुटे जन स्रपिति तावदहं जिन्येति ते ।
इति निन्द्य जनैरनुनिखलं नम वर स्ररेप रतोष वा ।'

वस्तुस्वभावस्फुटत्वसर्थव्यक्तिः ॥ १४ ॥

३८ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ती गुणविवेचने तृतीयेऽधिकरणे

वस्तुना भावानां स्वभावस्य स्फुटत्वं यदसी अर्थव्यक्तिः ।

यथा—‘पृष्ठेषु शङ्खकलच्छविषु च्छदाना राजीभिरङ्कितमलक्तकलोहिनीभि

गोरीचनाहरितवभुवहि पलाशमामोदते कुमुदमम्भसि पल्लवस्य ॥

यथा वा—‘प्रथममलमै पर्यन्तायै स्थित प्रथुकेसरै-

र्विरलविरलेरना पवैर्नानाम्लित तत ।

तदनु बलनामाव कि चिद्विधायि बहिर्दलै-

मुंजुलनविधौ वृद्धाजाना उभ्रव कदर्थना ॥’

द्वीप्तरसत्वं कान्तिः ॥ १५ ॥

द्वीप्ता रसाः शृङ्गारादयो यस्य स द्वीप्तरसः, तस्य भाषे

द्वीप्तरसत्वं कान्तिः । यथा—

‘प्रेयान् सायमपाङ्गत सशपथ पादानत कालया

द्विवाण्येव पदानि वारुभवनाद्यापन्न याल्युन्मना ।

तावत्प्रत्युत पाणिसम्पुटलसन्नीचीनितम्ब हृती

धावित्त्वेन कृतप्रणामकमहो प्रेमणो विचित्रा गति ॥’

एवं रसान्तरेषु अपि उदाहरणीयमिति ।

अत्र श्लोकाः—

‘गुणस्फुटत्वसाकल्य काव्यपाक प्रचक्षते ।

चूतस्य परिणामिन स चात्रमुपमीयते ॥

सुमिड्संस्कारमात्र यत् क्लिष्टवन्तुगुण भवेत् ।

काव्य हन्ताकपाकं तञ्जुगुप्तने जनास्तत ॥

गणाना दर्शनान्मुक्तौ यस्यार्थस्तदपार्थकम् ।

दाडिमानि दशेत्यादि न विचारक्षम वच ॥’

इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ गुणविवेचने तृतीयेऽधिकरणे द्वितीयेऽध्याय ।

अत्रगुणविवेचनम् ।

समाप्तं चेदं गुणविवेचनं नाम तृतीयमधिकरणम् ।

मालङ्कारिकं नाम चतुर्थमधिकरणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

गुणनिर्हत्या काव्यशोभा । तस्याच्च अतिगयहेतवोऽन-
हारः । तन्निरूपणार्थमालङ्कारिकम् अधिकरणम् आरभ्यते—
तत्र शब्दालङ्कारौ द्वौ यमकानुप्रामौ क्रमेण दर्शयितुमाह—
पदमनेकार्थसत्तरं वावृत्तं स्थाननियमे यमकम् ॥ १

पदम् अनेकार्थं भिन्नार्थम् एकम् अनेकं वा तद्वत् अक्ष-
रम् आवृत्तं स्थाननियमे सति यमकम् । स्वाहत्या सजातो-
येन वा कात्स्त्रैकदेशाभ्याम् अनेकपादव्याप्तिः स्थान-
नियम इति । यानि तु एकपादभागवृत्तीनि यमकानि
दृश्यन्ते तेषु श्लोकान्तरस्य मस्थानं यमकापेक्षयैव स्थान-
नियम इति ।

स्थानकथनार्थम् आह—

पादः पादस्यैकस्थानिकस्य चादिमध्यान्तभागाः
स्थानानि ॥ २ ॥

पादः, एकस्य च पादस्य आदिमध्यान्तभागाः, अनेकस्य
च पादस्य त एव स्थानानि । पादयमकं यथा—

दृष्टव्यं चो दत्त कलिकामधुगर्हितम् ।

तन् न स्यादित्यग्नी कलिकामधु गर्हितम् ।

एकपादस्य आदिमध्यान्तयमकानि यथा—

हन् हन्तरातीना धीरधी रचिता तव ।

कान् कान्दर्जीर्दीर्घातिरथा रथा दिवान्दिग्म् ।

४० काव्यालङ्कारसूत्रहत्तावालङ्कारिके चतुर्थेऽधिकारणे

‘वमपराम परामुमिवीज्भतीश्वविकल विकलऽशशिप्रभम् ।
प्रियतम यतमन्तमनीयं रमिकता सिकतास्त्रिव तासु का ॥
‘सुदयोऽवमरेऽनकित चकित भवतीचितमनि मित निमितम् ।
पपि हासलवन्तव क. नवकमुलयेत्र तु कानधुरा मधुराम् ॥’

पाटयोः आटिमध्यान्तयमकानि यथा—

‘भमर । दुमपुण्याणि भम रत्यै पिन्मधु ।

का कुन्दकुमने प्रीति काकु दत्ता विरोपि यत् ॥’

अप्यशक्य त्वया दत्त दु ख शक्यनारात्मनि ।

वाप्यो वाहीरुनारोणा वेगवाही कपीलयी ॥’

‘सपदि कृतपदम्लदीचितेन मितयुचिना अरतत्तदीचिनेन ।
भवति वत जन सचित्तदाही न खलु सृषा कृत एव चित्तदाही ॥’

एकान्तरपाटान्तयमकं यथा—

‘उद्वेजति भूतानि यस्य राज कुशासनम् ।

मिहासनत्रियुक्तस्य तस्य चित्र कुशासनम् ॥’

एवम् एकान्तरपाटाटिमध्यमकानि जह्यानि । समस्त-

पादान्तयमकं यथा—

‘नतीव्रतभूगतिवद्वनास्या विलीक्य तन्वी शशिपेशलास्याम् ।

मन किमुत्ताम्यसि चञ्चलास्या कृतो अराज्ञा यदि पुष्कला स्याम् ॥’

एव समस्तपादाटिमध्यान्तयमकानि व्याख्यातानि ।

अन्ये च सङ्करजातिभेदाः सुधिया उत्प्रेक्ष्याः ।

अक्षरयमकं तु एकाक्षरम् अनेकाक्षरं च । एकाक्षरं यथा—

‘नानाकारेण कालाभूराराधितमनीमुवा ।

विविक्तेन विलासेन ततश्च हृदयं नृणाम् ॥’

एवं स्थानान्तरयोगेऽपि द्रष्टव्यः । सजातीयनैरन्तर्या-

दस्य प्रकर्षो भवति । स चायं हरिप्रबोधे दृश्यते । यथा—

‘विविधधववनानागगंधंनाना विविततगगनानाममञ्ज्वनाना ।

दृश्यन्ललनाना ववस्युसुनाना मम ह्रिदि ततनानाननसखनाना ॥’

अनया च वर्णयमकमालया पदयमकमाला व्याख्याता ।

भङ्गादुत्कर्षः ॥ ३ ॥

उत्कर्षं खलु यमकं भङ्गात् भवति ।

शृङ्खला परिवर्तकशृङ्गमिति भङ्गसार्गः ॥ ४ ॥

एते खलु शृङ्खलादयो यमकभङ्गानां प्रकारा भवन्ति ।

तान् क्रमेण व्याचष्टे—

वर्णविच्छेदचलनं शृङ्खला ॥ ५ ॥

वर्णानां विच्छेदो वर्णविच्छेदः तस्य चलनं यत् सा शृङ्खला ।

यथा—‘कलिकामधुगच्छे विच्छेद शुशब्दे च तस्य चलनम् ।’ निम्नवर्णद्वयं विच्छेदात् ।

सङ्गविनिवृत्तौ स्वरूपापत्तिः परिवर्तकः ॥ ६ ॥

अन्यवर्णसंसर्गः सङ्गः । तद्विनिवृत्तौ स्वरूपस्य अन्यरूप-
तिरस्कृतस्य आपत्तिः प्राप्तिः परिवर्तकः ।

यथा—‘कलिकामधु गर्हितम्’ इति । अत्र अर्हितम्
इति पदं गकारस्य व्यञ्जनस्य सङ्गाद्गर्हितम् इति अन्यस्य
रूपमापन्नम् । तत्र व्यञ्जनसङ्गे विनिवृत्ते स्वरूपमापद्यते
अर्हितमिति । अन्यवर्णसङ्गमेण भिन्नरूपस्य पदस्य तादृ-
ष्यविधिरयमिति तात्पर्यार्थः । एतेन इतरावपि व्याख्यातौ ।

पिण्डाक्षरभेदे स्वरूपलोपशृङ्गम् ॥ ७ ॥

पिण्डाक्षरभेदे सति पदस्य स्वरूपलोपशृङ्गम् । यथा—

‘योऽचलकुलभवति चण्ड दूरसमुद्रुत्प्रतिनीना काल ।

साग्नि विभर्ति च सलिल दूरसमुद्रुत्प्रतिनीनादान् ॥’

अत्र शुक्तिपदे क्लीति पिण्डाक्षरम् । तस्य भेदे शुक्तिपदं

४२ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तावालङ्कारिके चतुर्थेऽधिकारणे

लुप्यते । ककारतिकारयोः अन्यत्र संक्रमात् । दूरसमुन्मुक्त-
शक् पचलकुलम्, तिमीनां कान्तः समुद्रः ।

श्लोकात्र अत्र—

‘पचलकुलं विद्यामचलनं गङ्गाना मता ।

अनेन खलु भङ्गेन यमकाना विचित्रता ॥’

‘घटनमङ्गमुन्मुक्तं नेपथ्यमिव नक्तक ।

गङ्गाम्बरूपमारोहेत् स ज्ञेय परिवर्तक ॥’

‘पिङ्गानस्य भेटेन पूजापरपटायपान ।

वर्णयोगी पटनीपी य स भङ्गचूणसङ्गक ॥’

‘सपातचूणभङ्गानि यथास्थानाधिगतान्यपि ।

पदकानीय नात्यर्थे प्रसङ्गानि चकामति ॥’

‘विभक्तिपरिणामेन प्रय भङ्ग कचिद्भवेत् ।

न तदिच्छन्ति यमक यमक्रीत्कर्षत्वोविदा ॥’

‘आरुढ भूयसा यत्तु पद प्रसङ्गभूमिकाम ।

न युज्यते पुनस्तस्य युक्तानुप्रासकल्पना ॥’

‘विभक्तौना विभक्तत्वं मव्याया कारकस्य च ।

आवृत्ति सुप्तिङन्ताना मियत्र प्रसङ्गाद्भुतम् ॥’

श्लेषः सरूपोऽनुप्रासः ॥ ८ ॥

पदम् एकार्थम् अनेकार्थं च स्थानानियतं तद्विधमक्षरं
च श्लेषः । सरूपोऽन्येन प्रयुक्तेन तुल्यरूपोऽनुप्रासः । ननु च
‘श्लेषोऽनुप्रासः’ इति एतावदेवसूत्रं कस्मान्न कृतम्, आवृ-
त्तिश्लेषोऽनुप्रास इत्येव हि व्याख्यास्यते । सत्यम् । सिद्धत्येव
आवृत्तिश्लेषे । किं तु अव्याप्तिप्रसङ्गः । विशेषार्थं च सरूप-
ग्रहणम् । कात्स्त्रेणैवावृत्तिः कात्स्त्रैकदेशाभ्यां तु
शारूप्यमिति ।

अनुलवणो वर्णानुप्रास, श्रेयान् ॥ ९ ॥

घर्णानाम् अनुप्रासः स खलु अनुत्पत्तौ नीनः श्रेयान् ।

यथा—‘हृदिमरुदनामल हृदिमरीव तामसद

प्रसन्नमुक्त्वा सुखं अन्तरङ्गनीलादिनिम् ।

इदं हि तव दन्तकीरपितम्बिन्मैत्रुम्बित

नयी मन्त्रणीव मे निम्बि मादुम्ब्रीतम् ।

उत्त्वणसु न श्रेयान् । यथा—

‘दहीदहीधेजूडीइटमटति म्बुकीटिकीदउडगड ’ इति ।

पादानुप्रासः पादयसकवत् ॥ १० ॥

ये पादयसकस्य भेदास्ते पादानुप्रासस्य इत्यर्थः । तेषाम्

उदाहरणानि यथा—

‘कविराजन्विशाय इत काञ्चक्रिगादर ।

कविराज च विशाय इतः काञ्चक्रिगादर ।

‘भाखण्डयनि सुङ्गरामलक्ष्मीफलानि

यालानि बालकपिलीचनपिडलानि ।”

‘वन्मायने नदीना सिक्कुम्भधरा म्भसङ्गाव काशा

काशाभा भानि तानां न्भुलिन्गता श्रीनदीहस हसा ।

एसाभाभौदमुक्तः सुन्दरमलरचिर्मेदिनीचन्द्र चन्द्र

चन्द्राव शारदमे जयहृदयन्तो विडिषा काल काल ॥

‘हुवलयदलयमाना रीषा विशाय दिव गता

हुवलयदलयमानो निद्रा विमुचति केशव ।

हुवलयदलयमाना शानालताय विजृम्भते

हुवलयदलयमान चन्द्रो नम प्रविगाहते ॥’

एवम् अन्येऽपि भेदा द्रष्टव्याः ।

इति काञ्चालङ्कारनृङ्गमावाङ्कारिते चतुर्थेऽध्याये प्रथमोऽध्यायः ।

म्बालङ्कारविचारः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

सम्प्रति अर्थात्तद्द्वाराणां प्रस्तावः । तन्मूलं च उपमेति
सैव विचार्यते—

उपमानेनोपमेयस्य गुणलेशतः साम्यमुपमा ॥ १ ॥

उपमीयते सादृश्यमानीयते येन उत्कृष्टगुणेन अन्यस्य
यत् तदुपमानम् । यत् उपमीयते सादृश्यमानीयते यत् न्यून-
गुणं तदुपमेयम् । उपमानेन उपमेयस्य गुणलेशतः साम्यं
यदसौ उपमेति । ननु उपमानमित्युपमेयमिति च सम्बन्धि-
गदो एतो तयोः एकतरोपादानेन एव अन्यतरसिद्धि-
रिति । यथा—‘उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे’
इत्यत्र उपमितग्रहणमेव कृतं न उपमानग्रहणमिति,
तद्वदत्र उभयग्रहणं न कर्त्तव्यम् । सत्यम् । तत्कृत लोक-
प्रसिद्धिपरिग्रहार्थम् । यदेव उपमेयमुपमानं च लोकप्रसिद्धं
तदेव परिगृह्यते, नेतरत् । नहि यथा—‘मुख कमलमिव’
इति, तथा ‘कुमुदमिव’ इत्यपि भवति ।

गुणावाहुल्यतश्च कल्पिता ॥ २ ॥

गुणानां बाहुल्यं गुणबाहुल्यं तत उपमानोपमेयस्य
साम्यात्कल्पितोपमा । कविभिः कल्पितत्वात् कल्पिता ।
पूर्वा तु लौकिकी । ननु कल्पिताया लोकप्रसिद्धभावात्
कथमुपमानोपमेयनियमः । गुणबाहुल्यस्य उत्कर्षापकर्ष-
कल्पनाभ्याम् । तद्यथा—

‘उद्भ्रमं ह्यतर्कणीरमणोपमदं भुषोऽप्रतिमननिवेशमिष हिमाशी ।

विम्ब कटोरविषकाण्डकडारगौरैविण्णो पदं प्रथममशकरैर्नन्ति ॥’

स्मृतिनिन्दातत्त्वाख्यानेषु ॥ ७ ॥

मृतो निन्दार्या तत्त्वाख्याने चाख्याः प्रयोगः । स्मृति-
निन्दयोर्यथा—

‘दृश्य भाल्यमतकृत्यस्यो काले शालान् न रिपमिनापगुण तट्टेन ।’

तत्त्वाख्याने यथा—

‘तो रीतिर्लो रिजानीति औतिपामन मणने ।

यन्ति तारकायाम शकटाकारमायित ॥’

हीनत्वाधिकत्वलिङ्गवचनभेदासादृश्यासम्भवा-
स्तद्विषयाः ॥ ८ ॥

तस्या उपमाया दोषा भवन्ति—

हीनत्वमधिकत्वं लिङ्गभेदो वचनभेदोऽसादृश्यमसम्भव इति ।

तान् क्रमेण व्याख्यातुमाह—

जातिप्रमाणाधर्मन्यूनतोपमानस्य हीनत्वम् ॥९॥

जात्या प्रमाणेन धर्मेण च उपमानस्य न्यूनता या तत्
हीनत्वमिति ।

जातिन्यूनस्वरूप हीनत्व यथा—

‘चापानरिण युष्माभि साहस परम कृतम् ।’

प्रमाणन्यूनत्वरूपं हीनत्व यथा—

‘वदिस्यन्ति इव भानुरय चकानि ।’

उपमेयात् उपमानस्य धर्मतो न्यूनत्वं यत्तत् धर्मन्यून-
त्वम् । तद्रूप हीनत्वं यथा—

‘स मृनिनाञ्छिती मीया कृष्णाजिनपट वरुन् ।

व्यराजनीलओमृतभागादिष्ट इमागमान् ॥’

अत्र मौञ्जीप्रतिवस्तु तद्धिन्नान्ति उपमान इति चीनत्वम् ।
न च ह्यणाजिनपटमात्रस्य उपमेयत्वं युक्तम् । मौञ्जग
व्यर्थत्वप्रमत्तात् । ननु नीलजीनूतग्रहणिन एव तद्धिन्नति-
पाद्यते । तत्र । व्यभिचारात् । अव्यभिचारि तु भवन्ती
प्रतिपत्तिः केन वार्यते । तदाह—

धर्मयोरैकनिर्देशेऽन्यस्य संवित्, साहचर्यात् ॥६०

धर्मयोरैकस्यापि धर्मस्य निर्देशेऽन्यधर्मस्य संवित् प्रति-
पत्तिर्भवति । कुतः, साहचर्यात् । सहचरितत्वेन प्रसिद्ध-
योरवश्यम् एकस्य निर्देशेऽन्यस्य प्रतिपत्तिर्भवति । तद्यथा—

'निर्देशेऽपि बहिर्घने न विरमन्ततर्करवैश्वनी
लूहातनुलतिच्छिदी मधुपृथग्निना पर्याविन्दव ।
चूडावर्करते निपत्त करिकाभावेन जाला शिनी
रदात्तलनमन्निद्रगृहीरीचित्त्वयादायिन ।'

अत्र मधुपृथतां हत्तत्वपिङ्गत्वे सहचरिते । तत्र पिङ्ग-
शब्देन पिङ्गत्वे प्रतिपन्ने हत्तत्वप्रतिपत्तिर्भवति । एतेन—
कनकफलकचतुरस्रं त्रौटिस्त्रिभुजं, इति व्याख्यातम् ।

कनकफलकस्य गौरत्वचतुरस्रत्वयोः साहचर्यात् चतु-
रस्रत्वद्वयैव गौरत्वप्रतिपत्तिरिति । ननु च यदि धर्मन्यून-
त्वम् उपमानस्य दोषः, कथमयं प्रयोगः—

द्वयोः समीहितलीचनेषु दीनेषु पद्मान्दिलिन्निंलेषु ।
साध्यं ननेदीपिव मन्तृरीना केना विन्ने म्दिखिना हुषेपु ।'

अत्र बहुत्वमुपमेयधर्माणाम् उपमानात् । न विधिष्ठा-
नामेव सुखानाम् उपमेयत्वात् । तादृशेषु एव केना-
विनाशस्य सम्भवात् ।

तेनाधिकत्वं व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

तेन हीनत्वेन अधिकत्वं व्याख्यातम्, जातिप्रमाण-
धर्माधिक्यम् अधिकत्वमिति । जात्याधिक्यरूपमधिकत्व यथा—

‘विद्यन् वृण्य ग्रीव रुद्रा इव महीजस ।’

प्रमाणाधिक्यरूपां यथा—

‘पातालमिव नाभिन्ने क्वनी चितिधरोपसौ ।

वेणीदण्ड पुनरथ कान्दिपातसन्निभ ॥’

धर्माधिक्यरूपं यथा—

‘मरुग्मि तन्म चक्र दधद्वेषी व्यराजत ।

समादवायि सावर्ण्यं क्षीतसामिव नायक ॥’

सवादवाग्निरित्यस्य उपमेयेऽभावात् धर्माधिक्यमिति ।
अनयोः दोषयोः विपर्ययाख्यस्य दोषस्य अन्तर्भावान्न पृथक्
उपादानम् । अत एव अस्माकं मते यद्दोषा इति ।

उपमानोपमेययोर्लिङ्गव्यत्यासो लिङ्गभेदः ॥१२॥

उपमानस्य उपमेयस्य च लिङ्गयोर्व्यत्यासो विपर्ययो
लिङ्गभेदः । यथा—

‘सैन्यानि मघ इव जग्मुरजगंतानि ।’

इष्टः पुंनपुंसकयोः प्रायेण ॥ १३ ॥

पुंनपुंसकयोरुपमानोपमेययोर्लिङ्गभेदः प्रायेण बाहुल्येन
इष्टः । यथा—

‘चन्द्रम् इव सुप्तं पश्यति’ इति । ‘इन्दुरिव सुखं भाति’ इत्येवंप्रायं तु नेच्छन्ति ।

लौकिक्यां समासाभिहितायामुपमाप्रपञ्चे च ॥१४

लौकिक्यामुपमायां समासाभिहितायाम् उपमायाम्

उपमाप्रपञ्चे च दृष्टो लिङ्गभेदः प्रायेणेति । नौकिक्यां यथा—

‘इत्येव न तस्य’ ‘पुरप इव स्त्री’ इति । ममासाभिहितया

यथा—‘मङ्गला नीलीसुन्दरम्’ इति ।

उपमाप्रपञ्चे यथा—

‘यदान्दुर्लभमिदं वपुराद्यनवाभिनी ददि कनकम् ।

दृग्गिरिम्’ इत्यनुदैरदानन्दता वन्यताभिः ॥’

एवम् अन्यदपि प्रयोगजातं द्रष्टव्यम् ।

तेन वचनभेदो व्याख्यातः ॥ १५ ॥

तेन लिङ्गभेदेन वचनभेदो व्याख्यातः । यथा—

‘पद्मानि लीचने तस्या पुष्प पुष्पलिही यथा ।

अप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम् ॥ १६ ॥

अप्रतीतैरेव गुणैः यत्सादृश्यं तत् अप्रतीतगुणसादृश्यम्

असादृश्यम् । यथा—

‘यद्गान्नि काव्यमग्निं वित्ताङ्गमिन्द्रम्’ ।

काव्यस्य शशिना सह यत्सादृश्यं तत् अप्रतीतैरेव गुणै-
रिति । ननु च अर्धानां रश्मितुल्यत्वे सति काव्यस्य शशि-
तुल्यत्वं भविष्यति । सैवम् । काव्यस्य शशितुल्यत्वे सिद्धे
अर्धानां रश्मितुल्यत्वं सिद्धयति । न हि अर्धानां रश्मीनां
च कश्चित् सादृश्यहेतुः प्रतीतो गुणोऽस्ति । तत् एवम्
इतरैतराश्रयदोषो दुस्तर इति ।

असादृश्यहता ह्युपमा, तन्निष्ठाश्च कवयः ॥ १७ ॥

असादृश्येन हता असादृश्यहता उपमा, तन्निष्ठा उप-
माननिष्ठाश्च कवयः ।

५० काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ आलङ्कारिके चतुर्थेऽधिकरणे

उपमानाधिक्यात्तदपोह इत्येके ॥ १८ ॥

उपमानाधिक्यात्तस्य असादृश्यस्यापोह इत्येके मन्यन्ते ।

यथा—‘कर्पूररत्नारहरत्नममित यशमे ।

कर्पूरादिभिरुपमानैः बहुभिः यशसः सादृश्यं सस्थापित
भवति । तेषां शुक्लगुणातिरेकात् ।

नापुष्टार्थत्वात् ॥ १९ ॥

उपमानाधिक्यात्तदपोह इति यदुक्तं तन्न । अपुष्टार्थ-
त्वात् । एकस्मिन् उपमाने ऽयुक्ते उपमानान्तरप्रयोगो न
कञ्चिदर्थविशेषं पुण्याति । तेन ‘वलसिन्धुः सिन्धुरिव
क्षुभितः’ इति प्रयुक्तम् । ननु सिन्धुशब्दस्य द्वि. प्रयोगात्
पौनरुक्त्यम् । न । अर्थविशेषात् । वल सिन्धुरिव वैपुला-
हलसिन्धुः सिन्धुरिव क्षुभित इति दोषभेदात् । तस्मात्
अर्थभेदान्न पौनरुक्त्यम् । अर्थपुष्टिञ्च नास्ति । सिन्धुरिव
क्षुभित इत्यनेन एव वैपुल्यं प्रतिपत्स्यते । उक्तं हि—

‘धमयोरैकनिदर्शनस्य नवित । माहचयान ।’

अनुपपत्तिरसम्भवः ॥ २० ॥

अनुपपत्तिः अनुपपन्नत्वम् उपमानस्य असम्भवः । यथा—

‘चकारान्ति वदने तस्यां मितच्छाया विकासिनि ।

उन्निद्रस्यारविन्दस्य मध्ये सुम्भेव चन्द्रिका ॥’

चन्द्रिकायाम् उन्निद्रत्वम् अरविन्दस्य इति अनुपपत्तिः ।
ननु अर्थविरोधोऽयम् असु किम् उपमादोषकल्पनया ।
न । उपमायाम् अतिशयस्य इष्टार्थत्वात् । कथं तर्हि दोषः ?

न विरुडोऽतिशयः ॥ २१ ॥

विरुडस्य अतिशयस्य संग्रहो न कर्तव्य इत्यस्य सूत्रस्य तात्पर्यार्थः । तान् एतान् पट् उपमाटोपान् ज्ञात्वा कविः परित्यजेत् ।

इति द्वाव्यालदारुदृष्टावाल्दारिके चतुर्थेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः ।

उपमाधिकारः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

सम्प्रति उपमाप्रपञ्चो विचार्यते—कः पुनरसौ इत्याह—

प्रतिवस्तुप्रभृतिरूपमाप्रपञ्चः ॥ १ ॥

प्रतिवस्तु प्रभृतिर्यस्य स प्रतिवस्तुप्रभृतिः । उपमायाः प्रपञ्च उपमाप्रपञ्च इति ।

वाक्यार्थोपमायाः प्रतिवस्तुनो भेद दर्शयितुमाह—

उपमेयस्योक्तौ समानवस्तुन्यासः प्रतिवस्तु ॥ २ ॥

समानं वस्तु वाक्यार्थः । तस्य न्यासः समानवस्तुन्यासः । उपमेयस्य अर्थाद्वाक्यार्थस्य उक्तौ सत्यामिति । अत्र ही वाक्यार्थो एको वाक्यार्थः प्रतिवस्तूपमाया इति भेदः । तद्यथा—

देवीभाव गनिता परिवारपद कथ भञ्जेषा ।

न वस्तु परिभोगयोग्यं देवतदपाहित रत्नम् ।'

प्रतिवस्तुनः समासोक्तेर्भेदं दर्शयितुमाह—

अनुक्तौ समासोक्तिः ॥ ३ ॥

५२ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ आलङ्कारिके चतुर्थेऽधिकारणे

उपमेयस्यानुक्तौ समानवस्तुन्यासः समासोक्तिः । संक्षेप-
वचनात् समासोक्तिरिति आख्या । यथा—

‘शान्ता भस्माव्रगन्ताने करीरस्य मरी च्यति ।

धिघ्नेरी कल्पवृक्षाणामनल्पत्राश्रिना श्रिय ॥’

समासोक्तेरप्रस्तुतप्रशंभाया भेदं दर्शयितुमाह—

किञ्चिदुक्तावप्रस्तुतप्रशंसा ॥ ४ ॥

उपमेयस्य किञ्चित् लिङ्गमात्रेण उक्तौ समानवस्तुन्यासे-
ऽप्रस्तुतप्रशंसा । यथा—

‘लावण्यमिभ्रपररेव हि काचनेय यचीत्यलानि शशिनो मद्र मश्रवन्ते ।

उन्मजति दिग्दक्षभ्रतटी च यत्र यत्रापरे कटमिकाण्डमृणालदग्गा ॥’

अप्रस्तुतस्य अर्थस्य प्रशंसनम् अप्रस्तुतप्रशंसा ।

अपङ्कतिरपि ततो भिन्नेति दर्शयितुमाह—

समेन वस्तुनान्यापलापोऽपङ्कतिः ॥ ५ ॥

समेन तुल्येन वस्तुना वाक्यार्थेन अन्यस्य वाक्यार्थस्य
अपलापो निरुक्तो यः तस्य अध्यारोपेण असौ अपङ्कतिः । यथा—

‘न केतकीना विलसन्ति मृचय प्रवामिनो हल हसत्यथ विधि ।

तद्विभ्रतेय न चक्रानि चनला पर अरज्योतिरिदं प्रवर्तते ॥’

वाक्यार्थयोः तात्पर्यात् ताद्रूप्यमिति न रूपकम् ।

रूपक तु कीदृशम् इत्याह—

उपमानोपमेयस्य गुणसाम्यात्तत्त्वारोपो रूपकम् ॥६

उपमानोपमेयस्य गुणसाम्यात् तत्त्वस्य अमेदस्य आरो-
पणम् आरोपः रूपकम् । उपमानोपमेययोः उभयोरपि ग्रहण-

लोकिक्याः कल्पितायाश्च उपमायाः प्रकृतित्वम् अत्र यथा
विज्ञाय इत इति । यथा—

'इयं नैवै सार्द्धाविसम्पन्नवृत्तिरुदयधी
रसावस्था मग्नी दपुषि दहनदहनरसम् ।
एव वरुणे वायु शिशिरसम्पत्नी मौनि वसुध
विसन्धा न प्रेयी यति परमनन्दम् विरज ।'

सुखचन्द्रादीनां तु उपमा । समासात् न चन्द्रादीनां
रूपकत्व युक्तमिति । रूपकात् श्लेषस्य भेदं दर्शयितुमाह—

स धर्मेषु तन्त्रप्रयोगे श्लेषः ॥ ७ ॥

उपमानेन उपनियस्य धर्मेषु गुणक्रियाशब्दरूपेषु मत-
त्वारोपः तन्त्रप्रयोगे तन्त्रेण उच्चारणे सति श्लेषः । यथा—

आह्वानान्तरालादरवद्य सुद्वन्द्वस्य मन्त्रा
सौन्दर्यी प्रेरिता विरहदशमोकादिन कर्कशा ।
उदृता रुरवद्य दसु मशिन म्नानादमानान्ता
दीक्षा नान्धुम्नास्य दधु दीन स वीऽश्वाच्चिन ।

यथा च गौणस्वार्थस्य अज्ञहारत्वं तथा लाक्षणिकस्यपि
इति दर्शयितुमाह—

सादृश्याल्लक्षणा वक्रोक्तिः ॥ ८ ॥

वह्नि हि निवन्धनानि लक्षणायाम् । तत्र सादृश्यात्
लक्षणा वक्रोक्तिरसौ इति । यथा—

उत्तिर्नील वन्द्य सरसीना ईरव च निमिर्नील सुकतम् ।

अत्र नेत्रधर्मो उन्नोलननिर्मोलने सादृश्यात् विक्राम-
सङ्घोचौ लक्षयतः ।

‘इदं च निरन्तरननुकुलपुलकित्वा इति साधवी इदयम् ।
मदप्रति च केशराणा परिणतमधुगन्धि नि श्रुतम् ॥’

अत्र नि श्रुतमिति परिमलनिर्गम लक्षयति ।

‘मघानेन स्फुरतु मभग स्वर्चिया चुम्बितु याम् ।’

‘सानस्यमानिहति गात्रमन्या ।’

‘परिखानन्नायामनुवदति इटि कमलिनीम् ।’

‘प्रलूनेषु स्फुटितकमनानीदमेवै तपाय ।’

‘ऊरुपुन तरुणकटलोकाण्डमत्रन्नचारि ।’

इत्येवम् आट्टियु लक्षणार्थी निरूप्यत इति । लक्षणाय
भ्रष्टिति अर्थप्रतिपत्तिक्षमत्व रहस्यम् आचक्षत इति । असा-
दृश्यनिबन्धना तु लक्षणा न वक्रोक्तिः । यथा —

‘जरठकमनकन्दच्छेदगौरैमयूखै ।’

अत्र च्छेदः सामीप्यात् द्रव्यं लक्षयति । तस्यैव गौर-
लोपपत्तेः ।

रूपकवक्रोक्तिभ्याम् उत्प्रेक्षाया भेदं दर्शयितुमाह—

अतद्रूपस्यान्यथाध्यवसानमतिशयार्थमुत्प्रेक्षा ॥६॥

अतद्रूपस्य अतत्स्वभावस्य । अन्यथा अतत्स्वभावतया ।
अध्यवसानम् अध्यवसायः । न पुनः अध्यारोपो लक्षणा वा ।
अतिशयार्थमिति भ्रान्तिज्ञाननिवृत्त्यर्थम् । सादृश्यादियमुत्-
प्रेक्षेति । एना च इवादिशब्दो द्योतयन्ति । यथा—

‘स व पाशादिन्दुर्नविसलताकोटिकटिल

अगारिवीं मूर्ध्नि ज्वलनकपिशे भाति निहित ।

सवन्मन्दाकिन्या प्रतिदिवसमित्तेन पयसा

रूपानेनीन्मुक्त स्फटिकधवलेनाडुर इव ॥’

उत्प्रेक्षैव अतिशयोक्तिरिति चेद्वित् । तन्निरामार्शमाह—
नन्भाव्यधर्मस्य तदुत्कर्षकल्पनातिशयोक्तिः ॥ १० ॥

नन्भाव्यस्य धर्मस्य तदुत्कर्षस्य च कल्पना अतिशयोक्तिः ।

उदा—‘उभौ दृष्टि कौञ्चि एतद्व प्रकलावाकाशप्रदायकम् एतन्म ।

तदीर्षस्येति नमानसीत्सामुद्रमुद्रावतमसा इव

यथा वा—‘एतदुत्तरमद्विद्विमतनदी नद्वहारकताविमद्वित,

मिततरद्वनपदकतद्वरदी रद्विरामनाम ।

इमस्मति दिततधकि धवलपति धरामविभामना मता

प्रिद्वस्मति इदामि मवसेव निरमभिद्वे मितारिडा ।

यथा भ्रान्तिज्ञानस्वरूपोत्प्रेक्षा तथा मगयज्ञानस्वरूप-
सन्देहोऽपीति दर्शयितुमाह—

उपसानोपमेयसंशयः सन्देहः ॥ ११ ॥

उपसानोपमेययोरतिशयार्थं यः क्रियते नशयः स सन्देहः ।

उदा—‘इदं करोतल चन्दिट वेति विलसिनि ।।

न निदिनीति इदद्व जित् दीहायने पुन ।’

सन्देहवत् विरोधोऽपि प्राप्तावसर इत्याह—

विरुद्धाभासत्वं विरोधः ॥ १२ ॥

अर्थस्य विरुद्धस्यैव आभासत्वं विरुद्धाभासत्वं विरोधः ।

उदा—‘पीतं पानन्दि तज्जद दृष्टिने मन् मन्दे मन्

पद्यदी तद्व कुहुनेन रचिते रत्ना इव नादिनि ।।

तद्वृत्तन्मारमद्वरगतिगद्वेदु से वेद्वद्व-

मद्वद्वे तनुता मनाद्वतिरही मारसु चिवा गति ।’

उदा वा—‘सा दाला वद्वनमग्धुमनस सा सी इव कातरा

सा पीनीद्वलिन्दद्वीधरद्वु धमे ददिदा इद्वद्व ।

यथा—‘बादाद्ये क्व किमन्यमिदमस्मै चरत्परममप्यति ।

उभयो मद्गुर्विनिन्नादन्दीन्मवसित नन्दे ॥

यथा वा—‘विहाय मा हारुसादेनिश्या विन्नीलवृष्टिं प्रविन्प्रचन्दना ।

ददन्त वाहारएवम् वन्कन् पयोधरीनेषविशीरमहति ।’

उपमेयोपमायाः क्रमो भिन्न इति दर्शयितुमाह—

उपमेयोपमानानां क्रमसम्बन्धः क्रमः ॥ १७ ॥

उपमेयानाम् उपमानानां च उद्देशिनाम् अनुद्देशिनां
च क्रमेण सम्बन्धः क्रमः । यथा—

‘तस्या प्रहृल्लीलाभिरालापकितवृष्टिभि ।

लोटन्ने वल्लकीकुन्दकुसुमन्दीवरसज ॥’

सम्बन्धप्रसङ्गेन एव दीपकं दर्शयितुमाह—

उपमानोपमेयवाक्येष्वेका क्रिया दीपकम् ॥ १८ ॥

उपमानवाक्येषु उपमेयवाक्येषु चैका क्रिया अनुसङ्गतः
सम्बन्धमाना दीपकम् ।

तत्रिविधम्, आदिमध्यान्तवाक्यवृत्तिभेदात् ॥ १९ ॥

तत् त्रिविधं भवति । आदिमध्यान्तेषु वाक्येषु वृत्ते-
भेदात् । यथा—

‘मृपन्ने मन्दवनानि बालपुत्र्यै कामिन्दी मधुमदनं सलैर्विलासै ।

मृद्वारं द्रुतिगदितै क्रियाकलापै राज्ञानी विरलितवैरिभि प्रतापै ॥’

‘बाध पदिक्कानाना नल जलनुषा नुड्ड ।

विगलमधुना दण्डयाचोयीगी नहीमुजान् ॥’

‘गुरुमधुपया दुहिमधुगोष्ठ्या मनीभव ।

उदयेन शशादन् पयोराशिर्विवहंते ॥’

दीपकवत् निदर्शनमपि संचित्तमित्याह—

५८ ज्ञानान्तरात्मवृत्तावान्कारिकी चतुर्थोऽधिकरणे

क्रिययैव स्वतदर्थान्वयस्यापनं निदर्शनम् ॥ २० ॥

क्रिययैव शब्दा स्वस्य आत्मनः तदर्थस्य च अन्वयस्य
समस्य व्यापनं सवन्तित्तुष्टान्तविभागं निदर्शनम् ।

५९ - 'संज्ञानाम पतनादित्यशालिनां गमनम् ।

पतति पत तमेति वचनस्य ॥'

पततीति क्रिया । तस्याः स्व पतनम् । तदर्थोऽल्लुब्ध-
पदाभ्यां पतनायेति गमनम् । तस्य व्यापनम् अर्थशालिनां
गमदिति ।

इत् च न अर्थान्तरन्यासः । स हि अन्यथाभूतः । तमाह—

उक्तमिदं वस्तुनोऽर्थान्तरस्यैव न्यसनमर्था-
न्तरन्यासः ॥ २१ ॥

उक्तमिदं उक्तस्य अर्थस्य सिद्धार्थं वस्तुनो वाक्यार्थान्तर-
स्यैव न्यसनम् अर्थान्तरन्यासः । वस्तुग्रहणात् अर्थस्य हेतो-
र्गमनं न अर्थान्तरन्यासः । 'इह नातिदूरगोचरमस्ति सरः ।
क्रमलमोगम्यात्' इति । अर्थान्तरस्यैव इति वचनम्, यत्र
हेतुर्वाप्तिगृह्णवात् कथञ्चित् प्रतीयते तत्र यथा स्यात् ।
'यद्यत्कृतकं तत्तदन्वित्यम्' इत्येवप्रायेषु मा भूदिति । उदा-
हरणम् ।

प्रियं मय्यत्र विपन्नमन्निष्ठावृत्तित्वा वचसि पीवरक्षणे ।

यत् न कारिदिग्दत्ता जलाविला वमन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वमन्ति ॥'

अर्थान्तरन्यासस्य हेतुरूपत्वात् हेतोश्च अन्वयव्यतिरे-
कात्मकत्वान् न पृथक् व्यतिरेक इति केचित् । तत् निरा-
मार्थम् आह —

उपनेयस्य गुणातिरेकत्वं व्यतिरेकः ॥ २२ ॥

उपनेयस्य गुणातिरेकत्वं गुणाधिक्यं यत् अर्थादुप-
मानात् न व्यतिरेकः । यथा—

'मल हरिश्चावास्ता प्रमदमभर नखन ।

नमान इति किं न स कलडडिडिडित ।

कश्चित् तु गन्धसानगुणो व्यतिरेकः । यथा—

'कवलउरु प्रत्यास्ता एव सधु निन्दित

हमितनसत भद्र भादी पट रममन्द ।

विष्कुरित चिलावाजाद्वन्दपि कामिना

एतन्मधुरनील'तत्र'नवार्दिलीकितै ॥'

व्यतिरेकाविशेषोक्तेर्भेद दर्शयितुमाह—

एकगुणहानिकल्पनायां साम्यदाढ्यं विशि-
षोक्तिः ॥ २३ ॥

एकस्य गुणस्य हानिः कल्पनायां शेषैः गुणैः साम्यं यत्
नस्य दाढ्यं विशिषोक्तिः । रूपक चेद प्रायेण इति ।

उदा— भवन्ति दृष्टं पक्षजं रजदान्तैलपरा मुरनधर्दीपा ।

'दृष्टं हि नान् पुरुषस्मानिहासन राजसम् ।

निद्रेऽनकमला लक्ष्मी । हर्मी हि जडन दुर्गम् । इति ।

अत्रापि जङ्गमशब्दस्य स्यावरत्ननिवृत्तिप्रतिपादनत्वात्
एकगुणहानिकल्पना एव । एतेन—

'वङ्गा हि नान् कृत्स्नमेव गिहति ।'

'व्यसन हि नान् सौञ्चान् नरपम ।'

दिङ्गी मन्निवहसति ।'

इत्येवमादिषु एकगुणहानिकल्पना व्याख्याता ।

१०. ज्ञानान्नारसूतवृत्तावान्कारिके चतुर्थेऽधिकरणे

अतिरेकविज्ञेयोक्तिभ्यां व्याजसृतिं भिन्नां दर्शयितुमाह—
सम्भाव्यविशिष्टकर्माकरणाद्भिन्दास्तोत्रार्था व्याज-
सृतिः ॥ २४ ॥

पलन्तगुणाधिको विशिष्टस्तस्य च कर्म विशिष्टकर्म
एव सम्भाव्य कर्तुं शक्यस्य प्रकरणान्भिन्दा विशिष्टसाम्य-
सम्पादनेन स्तोत्रार्था व्याजसृतिः । यथा—

११५ मिथ गिरित्तद्गवानेदिभेद सन्नेकश्रेण तानान् ।

एवापि क्रम ततान रामन्वया हत तत्र मुभेव गवं ॥'

व्याजसृतिर्वाजोक्ति भिन्ना दर्शयितुमाह—

व्याजस्य सत्यमारूप्य व्याजोक्तिः ॥ २५ ॥

व्याजस्य छन्नः सत्येन सारूप्यं व्याजोक्तिः । यां सायो-
क्तिमित्याहुः । यथा—

शरत्तन्वायगोरेण वाताग्निं भामिनि ।

काश १५०नेद सायुपात सुख क्रतम् ॥'

व्याजसृतिं पृथक् तुल्ययोगितेति आह—

विशिष्टेन साम्यार्थमेककालक्रियायोगस्तुल्य-
योगिता ॥ २६ ॥

विशिष्टेन न्यूनस्य साम्यार्थम् एककालाया क्रियाया
योगस्तुल्ययोगिता । यथा—

'जननिः शरत्तन्वायगोरेण वाताग्निं भामिनि ।

उपमानाक्षेपश्चाक्षेपः ॥ २७ ॥

उपमानस्य आक्षेपः प्रतिषेध उपमानाक्षेपः । तुल्य-
कार्यार्थस्य नैरर्थक्यविवचायाम् । यथा—

तस्मादेतन्, खनन्ति सौन्दर्यम् किं पार्श्वेनेन्दुना
 सौन्दर्येण पटं दृश्यो च यति चित किं नाम नीलीयने ।
 किं वा कीमन्तकान्तिभिः किमन्यै मुनेव तत्राधरे
 न घातु पुनरुक्तवन्तुरधनारभ्यपूर्वो यत् ॥

उपमानस्याक्षेपतः प्रतिपत्तिरित्यपि सूत्रार्थः । यथा—

'रेन्द्र धनं पाण्डुपयोधरेण शरद्विधानाद्रंगद्विचिताभम् ।
 पद्मादयन्तो सकलद्विमिन्दु ताप रवेरभ्यधिकं चकार ॥'

अत्र शरद्वेश्येव, इन्दु नायकमिव, रवेः प्रतिनायकस्येव
 इत्युपमानानि गम्यन्ते इति ।

तुल्ययोगितायाः सहोक्तेर्भेदमाह—

वस्तुद्वयक्रिययोस्तुल्यकालयोरेकपदाभिधानं

सहोक्तिः ॥ २८ ॥

वस्तुद्वयस्य क्रिययोस्तुल्यकालयोः एकेन पदेन अभिधानं
 सहार्थशब्दसामर्थ्यात् सहोक्तिः । यथा—

•एतन् भास्वान् प्रयात सप्त रिपुभिरद्य नञ्जियन्ता वलानि ।

अत्रार्थयोर्न्यूनत्वविशिष्टत्वे न स्त इति नेयं तुल्ययोगितेति ।

समाहितम् एकमवशिष्यते तद्वचनार्थमाह—

यत्सादृश्यं तत्सम्यत्तिः समाहितम् ॥ २९ ॥

यस्य वस्तुनः सादृश्यं गृह्यते तस्य वस्तुन सम्यत्तिः
 समाहितम् । यथा—

तन्वी मेषजलाद्रंपद्मवतया धीताधरेवाकुभि

रन्देवाभरदै स्वजातविरहादिदानपुत्रीद्वया ।

का—६

निःसीलमिवाग्निता मधनिष्ठा शब्दैर्विना लन्यत
 चरते माम्बभूय पाटपतित तातानुतापेव सा ।'

एत पुरुरवमो लतायामुवेख्या. मादृश्यं गृह्यतः सैव
 ननीर्यगो सम्पन्नेति ।

एते चान्तराः शब्दा मिश्राय प्रयोक्तव्या इति विधि-
 रानामनन्तराणां मिश्रत्व संसृष्टिरित्याह—

चान्तरस्यालङ्कारयोगित्व संसृष्टिः ॥ ३० ॥

चान्तरस्यालङ्कारयोगित्व यदमौ संसृष्टिरिति ।
 संसृष्टिः समगं सम्बन्ध इति ।

तद्गोटावुपमारूपकोत्प्रेक्षावयवौ ॥ ३१ ॥

तस्यां संसृष्टौ भेदावुपमारूपक चोत्प्रेक्षावयवश्चेति ।
 यामात्रणं रूपकमुपमारूपकमिति । यथा—

'निराशयं च निराशयं च यद्य स्थितमनिर्वातत्कौतुकप्रपञ्चम् ।

पथमं इव भगवान् स ह्यभ्यसतिजयति चतुदशलां कवत्रिकन्द ॥

एव 'रजनिपुम्भिरुध्रतिलक' इत्येवमादयस्तद्गोटा
 दृश्या ।

उत्प्रेक्षावयवौ त्रैलोक्ये चावयव. ॥ ३२ ॥

उत्प्रेक्षायां त्रैलोक्ये चावयव । अवयवशब्दो
 विचारार्थकं लक्षयति । यथा—

यदन्तः सारव अमन्त्रय सन्निगच्छ तिमिर मरीचिभि ।

यदन्तः सारव अमन्त्रय सन्निगच्छ तिमिर मरीचिभि ॥

एभिर्निर्दग्ने स्वयै परकीयैश्च पुष्कलैः ।

यदन्तः सारव अमन्त्रय सन्निगच्छ तिमिर मरीचिभि ॥

अलङ्कारैकदेशा ये मताः सौभाग्यभागिनः ।

तेऽप्यलङ्कारदेशीया योजनीयाः कवीश्वरैः ॥

इति काव्यालङ्कारसूत्रहस्तावलिहारिके चतुर्थेऽधिकारके द्वितीयोऽध्यायः ।

इति उपनाम्पदाधिकारः ।

ममाप्तं चेदमालङ्कारिकं चतुर्थमधिकरणम् ।

—

.

प्रायोगिक नाम पञ्चममधिकरणम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सम्प्रति काव्यसमयं शब्दशुद्धिं च दर्शयितुं प्रायोगि-

काव्यमधिकरणमारभ्यते । तत्र काव्यसमयस्तावदुच्यते—

नैक पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण ॥ १ ॥

एकं पदं न द्विः प्रयोज्यं प्रायेण बाहुल्येन । यथा—

‘पयोद पयोद इति ।

किञ्चिदिवादिपदं द्विरपि प्रयोक्तव्यमिति । यथा—

‘सन् सन् खला खला ।’

नित्यं संहितैकपदवत्पादेष्वर्हान्तवर्जम् ॥ २ ॥

नित्यं संहितापादेष्वेकपदवदेकस्मिन्नपि पदे । तत्र

इति नित्या संहितेत्याम्नायः । यथा—

‘संहितैकपदे नित्या नित्या धातुपसङ्गो’ इति ।

अर्हान्तवर्जमर्हान्त वर्जयित्वा ।

६५ काञ्चानडारसूत्रवृत्तौ प्रायोगिक नाम पञ्चमेऽधिकरणे

पादान्नत्रोगुरुत्व प्रयोक्तव्यं न सर्वत्र न सर्वस्मिन्
उत्ते इति । यथा -

राम इति भवति मद्राष्ट्र-राज्येणोत्तमैय मारमण्येय विन्मपुत्र ।

राम इति पञ्चम-राष्ट्रराज्येणोत्तमैय मारमण्येय विन्मपुत्र ॥

उत्तम्येनेव वृत्तेष्विति । न पुनः ।

राम इति पञ्चमपति समस्तसामोदिनिमीलित जगत ।'

इत्यादिषु । चकारोऽर्दान्तवर्जमित्यस्यानुकर्षणार्थः ।

न गद्ये समाप्तप्रायं वृत्तमन्यतोद्गतादिभ्यः

संवादात् ॥ ४ ॥

गद्ये समाप्तप्रायं वृत्तं न विधेयम् । शोभाभ्रंशात् ।
अन्यतोद्गतादिभ्यः विषमवृत्तेभ्यः । संवादात् गद्येनेति ।

न पादादौ खल्वाद्यः ॥ ५ ॥

पादादौ खल्वाद्यः शब्दा न प्रयोज्याः । आदिशब्द-
प्रकारार्थः । येषामादौ प्रयोगो न श्लिष्यति ते गृह्यन्ते । न
पुनरन्यदन्ताप्रभृतयः ।

नाहं किञ्चित्समाप्तप्रायं वाक्यम् ॥ ६ ॥

वृत्तस्याहं किञ्चित्समाप्तप्रायं वाक्यं न प्रयोक्तव्यम् ।

यथा— अर्थानि तास्वै शम्भोभङ्गुराङ्गलिकोदय ।

करा क्रमस्य च भुजायक्रायकपिशलिय ॥

न कर्मधारयो बहुव्रीहिप्रतिपत्तिकरः ॥ ७ ॥

बहुव्रीहिप्रतिपत्तिं करोति यः कर्मधारयः स न
प्रयोक्तव्यः । यथा—

अध्यासितयामां तद्व्यायासिततत्त्वं इति ।

तेन विपर्ययो व्याख्यातः ॥ ८ ॥

बहुव्रीहिरपि कर्मधारयप्रतिपत्तिकरो न प्रयोक्तव्यः ।

यथा—'वीराः पुरुषा दग्ध न वीरपुरय । 'कलो रवी यम्भ न कलरद ।' इति ।

सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ ॥ ९ ॥

सम्भाव्यस्य निषेधस्य निवर्तने द्वौ प्रतिषेधौ प्रयोक्तव्यौ ।

यथा—समरंशुर्दन्ति येन तस्मिन्ना न न जितो विजयी चिदश्वर ।

स खलु तापनवापपरस्परान्कवलितस्ततः दितिमात्रित ॥

विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ ॥ १० ॥

विशेष्यस्य प्रतिपत्तौ जातायां विशेषणमात्रस्येव

प्रयोगः । यथा—

'निधानमभानिः सान्नास्त्रान् ।

अत्र हि पृथिव्या विशेषणमात्रमेव प्रयुक्तम् । एतेन

कुहस्य तस्याः पुरानरा-ललाटपद्मादुदगादुदधि ।'

निरेन्द्रिणानिव तावदृक्कैः केन पीठादुदतिष्ठत्सुत ।'

इत्यादयः प्रयोगा व्याख्याताः ।

सर्वनाम्नानुसन्धिर्वृत्तिच्छन्नस्य ॥ ११ ॥

सर्वनाम्नानुसन्धिरनुसन्धान प्रत्यवमर्शः । वृत्तिच्छन्नस्य

वृत्तौ समासे छन्नस्य गुणोभूतस्य । यथा—

'तवापि नीलीवल्गुपद्मचक्षुषी सुखस्य तद्रेपुनमानगन्धिन' इति ।

सस्वन्धसस्वन्धेऽपि षष्ठी क्वचित् ॥ १२ ॥

सस्वन्धेन सस्वन्धः सस्वन्धसस्वन्धस्तस्मिन् षष्ठी प्रयोज्या

क्वचित्, न सर्वत्रेति । यथा—

'कनकस कन्द' इति ।

११ ज्ञानानुसारमृतवृत्तो प्रायोगिकं नाम पञ्चमेऽधिकारणे

कमनेन मन्त्रात् कमलिनी नलिनी तस्याः कन्द इति
रुमन्मन्त्रम् । तेन कटलीकाण्डयो व्याख्याता ।

पतिप्रयुक्तं देगभांषापटम् ॥ १३ ॥

पत्नीर कृतिभिः प्रयुक्तं देगभाषापट प्रयोज्यम् । यथा—

‘शान्तिश्चमिनतार न ताना’

इत्यत्र ज्ञानेति देगभाषापटम् । अनतिप्रयुक्तं तु न
पयोग्यम् । यथा—

‘कटलीकानगा नीरारि नविलमन्त्रात् न तयत्न ।

इत्यत्र कटलीपटम् ।

लिङ्गाध्याहारौ ॥ १४ ॥

निर्गतं चाध्याहारण लिङ्गाध्याहारावतिप्रयुक्तौ प्रयो-
ज्याविति । लिङ्गं यथा—

‘१॥ मा नन् नि यमी कुरु मुरागण्डूपमकं गने ।’

इत्यादिषु गण्डुपगण्डु पुंसि भूयसा प्रयुक्तं, न स्त्रिया-
माध्याहारोऽपि स्त्रीत्वे ।

अध्याहारौ यथा—

मा भान्तमनल पवनी वा वारणी मदकल परगदा ।

‘शान्तिनाजलभर कुलिश वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह एव ॥’

अत्र ऋधाक्षीदित्यादीनामध्याहारोऽन्वयप्रयुक्तः ।

लक्षणाशब्दाश्च ॥ १५ ॥

लक्षणाशब्दाद्यातिप्रयुक्ता प्रयोज्याः । यथा, द्विरेफरय-
धरणगट्टा भ्रमरचक्रवाकार्यो लक्षणापरी । अनतिप्रयुक्ताश्च
न प्रयाक्तव्याः । यथा—द्विकः काक इति ।

न तद्वाहुल्यमेकात् ॥ १६ ॥

तेषां लक्षणाशङ्कानां बाहुल्यमेकस्मिन् वाच्ये न प्रयोक्तव्यम् । शक्यते ह्येकस्यावाचकस्य वाचकवद्भावः कर्तुम्, न वङ्गनामिति ।

स्नानाद्यौनां द्वित्वाविष्टा जातिः प्रायेण ॥ १७ ॥

स्नानाद्यौनां द्वित्वाविष्टा द्वित्वाध्यासिता जातिः प्रायेण बाहुल्येनेति । यथा—

'स्नानो नृहर्षीजन्य— इति ।

प्रायेणेति वचनात् क्वचिन्न भवति । यथा—

'स्त्रीर' वच्' इति ।

अथ कथं द्वित्वाविष्टत्वं जातेः । तद्वि द्रव्ये, न जातौ । अतद्रूपत्वाज्जातेः । न दोषः तदतद्रूपत्वाज्जातेः । कथं तदतद्रूपत्वं जातेः । तद्वि जैमिनोया जानन्ति । वयं तु लक्ष्मसिद्धौ सिद्धपरमतानुवादिनः । न चैवमतिप्रसङ्गः । लक्ष्मणानुसारित्वात् न्यायस्येति । एवमन्यापि व्यवस्थोह्या ।

इति आत्माधारवङ्गलौ प्रायेणिके पञ्चनेऽधिकाररे प्रथमोऽध्यायः ।

वाचस्पत्यः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

चान्द्रतं शब्दशुद्धिरुच्यते—

रुद्रावित्येकशेषोऽन्वेष्यः ॥ १ ॥

रुद्रावित्त्वत्प्रयोगे एकशेषोऽन्वेषोऽन्वेषणीयः । रुद्रश्च

३२ ज्ञानान्तरसूत्रतो प्रायोगिक नाम पञ्चनेऽधिकरणे

रुद्रालो चेति 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । स च न
पात्राति । तत हि तल्लक्षणघटेव विशेष इत्यनुवर्तते
इति तत्रेवकारकरणात् स्त्रीपुसकृत एव विशेषो भवतीति
अवहितम् । अत तु 'पुयोगादास्यायाम्' इति विशि-
त्तात्तरमप्यस्तीति । एतेनेन्द्री भवो गर्वो इत्यादय प्रयोगाः
पल्लवा ।

मिलित्तविज्ञापिपभृतीनां धातुत्वम् । धातु-
गणस्यासमाप्तेः ॥ २ ॥

मिनतिविक्रवतिचयतीत्यादय, प्रयोगाः । तत्र मिलि-
कृतपिपभृतानां कथं धातुत्वम् । गणपाठात् गणपठि-
तानामेव धातुमज्ञाविधानात् । तत्राह -धातुगणस्याम-
माप्तः । यदेते धातुगुण इति हि शब्दविट् आचक्षते ।
तत्रैषा गणपाठाऽनुमत शिष्टप्रयोगादिति ।

बलेरात्मनेपदमनित्य ज्ञापकात् ॥ ३ ॥

बलेरनुदात्तोत्वादात्मनेपद यत्तदनित्य दृश्यते लज्जा-
मोल 'बलस्तो' इत्यादि प्रयोगेषु । तत्कथमित्याह - ज्ञाप-
कात् ।

किं पुनस्तज्ज्ञापकमत आह—

अचिडोऽनुबन्धकरणम् ॥ ४ ॥

अचिड इकारणैवानुदात्तेन सिद्धमात्मनेपदं किमर्थं
डिकरणम् । तत्क्रियते अनुदात्तनिमित्तस्यात्मनेपदस्या-
नित्यत्वज्ञापनार्थम् । एतेन वेदिभक्तिर्जिप्रभृतयो व्या-

ख्याताः । आवेदयति भर्त्सयति तर्जयतीत्यादौना प्रयो-
गात् दग्नात् । अन्यत्राप्यनुदात्तनिबन्धनस्यात्मनेपदस्या-
नित्यत्व ज्ञापकेन द्रष्टव्यमिति ।

क्षीयत इति कर्मकर्त्तरि ॥ ५ ॥

क्षीयत इति प्रयोगो दृश्यते न कर्मकर्त्तरि द्रष्टव्य ।
क्षीयतेरनात्मनेपदित्वात् ।

स्विद्यत इति च ॥ ६ ॥

स्विद्यत इति च प्रयोगो दृश्यते सोऽपि कर्मकर्त्तर्येव
द्रष्टव्यः । न कर्त्तरि । अदेवादिकत्वात् स्विदेः ।

मार्गेरात्मनेपदमलक्ष्म ॥ ७ ॥

पुरादौ 'मार्गं अन्वेषणं' इति पठ्यते 'आ धृषाहा' इति
विकल्पितणिकः । तस्माद्दात्मनेपद दृश्यते—'मार्गन्ता
देहभारं—' इति तदलक्ष्म अलक्षणम् । परस्मैपदित्वा-
न्मार्गे । तथा च शिष्टप्रयोगः—'करकिसलय धृत्वा धृत्वा
विमार्गति वासमी ।'

लोलमानाटयश्चानशि ॥ ८ ॥

लोलमानो वेदमान इत्याटयश्चानशि द्रष्टव्या । शान-
चस्त्वभाव । परस्मैपदित्वाहातूनामिति ।

लभेर्गत्यर्थत्वात्सिच्यणौ कर्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे ॥९॥

अस्त्ययं लभिर्यः प्राप्त्युपसर्जनां गतिमाह, अस्ति च
गत्युपसर्जना प्राप्तिमाहेति । अत्र पूर्वस्मिन् पक्षे गत्यर्थ-

२० राजानदारमृतपत्नी प्रायोगिक नाम पञ्चमेऽधिके

त्वात्तमेर्णिच्यणी यः कर्त्ता तस्य गत्यादिमृतेण कर्मसञ्जा ।
यथा—

२१ - दोषिणाम् कर्मणि रिहास लभयन्ति मिमिरा ग्रमिसाम ।

द्वितीयपक्षे गत्यर्थात्तमेर्णिच्यणी कर्त्तुर्न कर्मसञ्जा ।

२२ - मत् मितिमा सुतरां मनेऽपत्तिमारिभि मोधमिताय लभ यन्

'विजानिन्यात्रनिगाहरायाभ यन्निश्चिता वाचमयीचदयुत ॥'

ते मे शब्दौ निपातेषु ॥ १० ॥

त्वयामयेलम्नित्रथं ते मे-शब्दौ निपातेषु द्रष्टव्यौ ।

यथा—'यत् न यान तस्य , 'वेदानधीत इति नाधिगत परा मे' ।

तिरस्कृत इति परिभूतेऽन्तर्ध्युपचारात् ॥ ११ ॥

तिरस्कृत इति शब्दः परिभूते दृश्यते । 'राज्ञा तिर-
स्कृत.' इति । म च न प्राप्नोति । तिर शब्दस्य हि 'तिरो-
ऽन्तर्धौ' इत्यन्तर्धौ गतिमञ्जा । तस्यां च सत्या 'तिरसो-
ऽन्ततरस्याम्' इति सकारः । तत्कथं तिरस्कृत इति परि-
भूते । आह—अन्तर्ध्युपचारादिति । परिभूतो ह्यन्तर्हित-
वद्भवति । मुख्यस्तु प्रयोगो यथा—

'वाग्व्यपमरतिरस्कृता इत्यथा' इति ।

नैकशब्द. सुप्सुपेति समासात् ॥ १२ ॥

'परध्यानीध्यान फलनमितनेकडममिदम् ।'

इत्यादियु नैकशब्दो दृश्यते स च न सिध्यति । नञ्-
यमामे 'ननोपो नञः' इति ननोपे 'तस्मान्नुडचि' इति
बुडागमे सत्यनेकमिति रूप स्यात् । निरनुबन्धस्य नशब्दस्य
भ्रमात्मनक्षण नास्ति । तत्कथं नैकशब्द इत्याह—सुप्सुपेति
समासात् ।

मधुपिपासुप्रभृतीनां समासो गमिगाम्यादिषु
पाठात् ॥ १३ ॥

‘मधुपिपासुप्रभृतीनां समासो गमिगाम्यादिषु पाठात् ॥ १३ ॥’ इति द्वितीयान्मामलक्षणं दर्शयति ।

इत्यादिषु मधुपिपासुप्रभृतीनां समासो गमिगाम्यादिषु
पिपासुप्रभृतीनां पाठात् । ‘त्रितादिषु गमिगाम्यादीनाम्’
इति द्वितीयान्मामलक्षणं दर्शयति ।

त्रिवलीशब्दः सिद्धः संज्ञा चेत् ॥ १४ ॥

त्रिवलीशब्दो गच्छति सिद्धो यदि संज्ञा । ‘द्विवली शब्दो मन्ना-
याम्’ इति संज्ञायामिव समासविधानात् ।

विस्वाधर इति वृत्तौ मध्यमपदलोपिन्याम् ॥ १५ ॥

‘विस्वाधर’ षोडशे इति प्रयोगो दृश्यते । स च न
युक्तः । अधरविस्वम् इति भवितव्यम् । ‘उपमित व्याघ्रा-
दिभिः—’ इति समासे सति । तत्रैव विस्वाधर इत्याह—
वृत्तौ मध्यमपदलोपिन्यां शाकपार्थिवादित्वात्समासे । मध्य-
मपदलोपिनि समासे सति विस्वाकारोऽधरो विस्वाधर
इति । तेन विस्वाधरश्चोऽपि व्याख्यातः । अत्रापि पूर्व-
वृत्तिः । शिष्टप्रयोगेषु चैष विधिः । तेन नातिप्रसङ्गः ।

आमूललोल्लादिषु वृत्तिर्विस्फुटपटुवत् ॥ १६ ॥

आमूललोल्लामूलसरलमित्यादिषु वृत्तिर्विस्फुटपटु-
वत् । मयूरव्यसकादित्वात् । लोलमिव लोलम् आमूलं
तल्लोल चेति ।

९० काञ्चानङ्गारमन्त्रतो प्रयोगिक नाम पञ्चमऽधिकरणे

न धान्यपठादिषु षष्ठोऽसमासप्रतिषेधः ।
पूरणेनान्यतद्वितान्तत्वात् ॥ १७ ॥

धान्यपठ 'तान्युष्पठाङ्कितमैकतानि' इत्यादिषु न
ततोऽसमासप्रतिषेधः । पूरणेन पूरणप्रत्ययान्तेनान्यतद्वितान्त-
त्वात् । ततो भागः पठ इति । 'पूरणाङ्गामि तीयादन्'
'पठादसमासात्' इत्यन् विधानात्स प्राप्तः ।

पतपोतिमादिषु गुणत्रवनेन ॥ १८ ॥

पतपोतिमा पञ्चालोपिङ्गलिमा इत्यादिषु षष्ठोऽसमास-
प्रतिषेधः गुणत्रवनेन प्राप्तो वानिश्च्यत्तु न कृतः ।

अथर्च्यो बहुव्रीहिव्यधिकरणी जन्माद्युत्तर-
पठः ॥ १९ ॥

अथर्च्यो न वर्जनोयो अधिकरणी बहुव्रीहिः । जन्मा-
द्युत्तरपठस्य स जन्माद्युत्तरपठः । यथा—

शाशाङ्गजन्मा हि विवेकलाभः, 'कथञ्चन्य प्राणा' इति ।

हस्ताग्रहस्तादयो गुणगुणिनोर्भेदाभेदात् ॥ २० ॥

हस्ताग्रमग्रहस्ता' पुष्याग्रमग्रपुष्यमित्यादयः प्रयोगाः
कथमः । आहिताग्न्यादिष्वपाठात् । पाठे वा तदनियम-
स्यात् । अत आह—गुणगुणिनोर्भेदाभेदात् । तत्र भेदात्
'हस्ताग्रादयः' । अभेदादग्रहस्तादयः ।

पूर्वनिपातेऽपभ्रंशो रक्ष्यः ॥ २१ ॥

काष्ठवृण वृणकाष्ठमिति यदृच्छ्या पूर्वनिपात कुर्वन्ति

तत्रापभ्रंशो रच्यो रचणीयः । अनिलत्रज्ञापनं तु न सर्वविषयमिति ।

निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः ।
परिगणनस्य प्रायिकत्वात् ॥ २२ ॥

‘अनभिहिते’ इत्यत्र सूत्रे तिङ् लुप्तप्रतिभामैरिति परिगणनं कृतं तस्य प्रायिकत्वान्निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिर्भवति । यथा—

‘विषयस्योऽपि मन्त्रो मन्त्रं हेतुमहाप्रतम् इति । ‘परित मन्त्रं इति मन्त्रे’

शक्यमिति रूपं विलिङ्गवचनस्यापि कर्मा-
भिधायं सामान्योपक्रमात् ॥ २३ ॥

शब्दः ‘शकिसहोच’ इति कर्मणि यति कृते शक्यमिति रूपं भवति । विलिङ्गवचनस्यापि विलुङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायं कर्मवचने सामान्योपक्रमात् विशेषानपेक्षायामिति । यथा—

‘इदानीमधिपतेर्नवीदद्या कर्त्तृपररचनाकृते त्व ।

रघुत्वंदइत्स्चिदीन्नाम्नेत्तु न्यन्इत्समुटै वरा ।’

अत्र भाष्यल्लवचन लिङ्गम् । यथा—

‘इत्त्वं व दगासादिभिरपि चुत्प्रतिहत्तम्’ इति ।

न चैकान्तिकः सामान्योपक्रमः । तेन—

‘इत्त्वं भङ्गु भटिति विस्तिर्’ इत्यत्र इत्त्वादा

इत्यपि भवति ।

हानिवदाधिक्यस्य ज्ञानां विकारः ॥ २४ ॥

‘येनाङ्गविकारः’ इत्यत्र सूत्रे यदाज्ञानां हानिस्तथा-
र-७

२४ ज्ञानान्तरात्तुत्ती प्रायोगिकं नाम पञ्चमेऽधिकरणे

विजगमपि विज्ञारः । यथा—अच्छा काणः' इति भवति
तथा 'सुखेन त्रिलोचनः' इत्यपि भवति ।

न ह्यमिकीटानामिति, एकवद्भावप्रसङ्गात् ॥२५॥

‘चागुन कमिकीटानामाररणमन्यता’

इत्यत ह्यमिकीटानामिति प्रयोगो न युक्तः । ‘बुद्धज-
न्तारः’ इत्येकवद्भावप्रसङ्गात् । न च मध्यमपदलोपी समासो
युक्तः । तस्मात्सर्वविषयत्वात् ।

न, खरोष्ट्री । उद्ग्रखरमिति पाठात् ॥ २६ ॥

‘खरोदो वाहनं येषाम्’ इत्यत्र खरोद्गाविति प्रयोगो
न युक्तः । गवागप्रभृतिसु उद्ग्रखरमिति पाठात् ।

आसेत्यसतेः ॥ २७ ॥

‘नावणमुत्पाद्य इवास यत्नः’ इत्यत्र आसेत्यसतेर्धातोः
‘अम गतिदीत्यादानेषु’ इत्यस्य प्रयोगः, नास्तेः । भूमा-
वविधानात् ।

युध्येदिति युधः क्यचि ॥ २८ ॥

‘यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येत्’ इति प्रयोगः स चा-
युक्तः । युधेरात्मनेपदित्वात् । तत्कथं युध्येदित्याह—युधः
क्यचि । युधमात्मन् इच्छेद्युध्येदिति ।

विरलायमानादिषु क्यङ् निरूप्यः ॥ २९ ॥

‘विरलायमाने मलयमारुते’ इत्यादिषु क्यङ् निरूप्यः ।
भृगादिषु पाठात् । नापि क्यप् । लोहितादिषु अपाठात् ।

इहेतौ हत्ते णिच्, चुरादिपाठात् ॥ ३० ॥

‘घातयित्वा दगाप्यन्’ इत्यत्र इहेतौ णिच् ह्यन्ते न कथमित्याह—चुरादिपाठात् । चुरादिषु ‘घट म्नुटमेहे’ ‘घट सङ्घाति’ इत्यर्थाच्च” इति पाठात् ।

अनुचरीति चरेष्टित्वात् ॥ ३१ ॥

‘अनुचरी प्रियतमा मद्रालसा’ इत्यत्रानुचरीति न युक्तः । ईवारलक्षणाभावात् । तत्रयम् । आह—चरेष्टित्वात् । पचादिषु चरेट् इति पठ्यते ।

केसरालमित्यलतेरणि ॥ ३२ ॥

केसरालं शिलीन्द्रम्’ इत्यत्र केसरालमिति कथम् । आह—अलतेरणि । ‘अल भूषणपर्याप्तिवारणेषु’ इत्यस्मात् धातोः केसरशब्दे वर्मखुपपदे ‘कर्मखण्’ इत्यनेन अणि सति केसरालमिति सिध्यति ।

पक्षलमिति लातेः के ॥ ३३ ॥

‘पक्षलं वनमिदं विराजते’ इत्यत्र पक्षलमिति कथम् । आह—लातेः के । ‘ला आदाने’ इत्येतस्माद्घातोरादानार्थात् पक्षशब्दे कर्मखुपपदे ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इति कप्रत्यये सतीति ।

महीध्रादयो मूलविभुजादिदर्शनात् ॥ ३४ ॥

महीध्रधरणीध्रादयः शब्दा मूलविभुजादिदर्शनात्-के प्रत्यये सतीति । महीं धरतीति महीध्र इति । एवमा-

७६ काञ्चानज्जाम्बूतौ प्रायोगिक नाम पञ्चमेऽधिकरणे

ब्रह्मादिषु हन्तेर्नियमाद्ब्रिहाद्यासिद्धिः ॥ ३५ ॥

ब्रह्मादिषु उपपदेषु हन्तेः क्तिब् विधी 'ब्रह्मभ्रूणहृत्तेषु—'
जलन परिहा विपुला इत्येवमादीनामसिद्धिः । नियमात् ।
'ब्रह्मादिष्वेव, हन्तेरेव, क्तिबेव, भूतकाल एवेति चतुर्विध-
नात नियम ' इति नियमान्यतरविषयो निरूप्यः ।

ब्रह्मविदादयः क्लृदन्तहृत्या ॥ ३६ ॥

ब्रह्मविद्वृत्तभित्त्वाद्यः प्रयोगा न युक्ताः । 'ब्रह्म-
भ्रूण—' इत्यादिषु 'हन्तेरेव' इति नियमात् । आह—
क्लृदन्तहृत्या । वेत्तीति क्ति । भिनत्तीति भित् । 'क्तिप्
च' इति क्तिप् । ततः क्लृदन्तौर्विदादिभिः सह ब्रह्मादीना
पठोममाम इति ।

तैर्महीधरादयो व्याख्याताः ॥ ३७ ॥

तैर्विदादिभिर्महीधरादयो व्याख्याताः । धरतीति
धरः । मद्वा धरो महीधरः । एव गङ्गाधरादयो व्या-
ख्याताः ।

भिदुरादयः कर्मकर्त्तरि कर्त्तरि च ॥ ३८ ॥

भिदुर काष्ठम् । भिदुर तमः । 'तिमिरभिदुर व्योम्नः
शृङ्ग—'इति । क्लिदुरातपो द्विवसः । मत्सरच्छिदुरं प्रेम ।
भद्रुरा प्रीतिः । 'मातङ्ग स्नानभङ्गुरम्' इत्यादयो हि प्रयोगा
दृश्यन्ते । कथमिलाङ्—ते कर्मकर्त्तरि कर्त्तरि च भवन्ति ।
'कर्मकर्त्तरि चायमिष्यते' इत्यत्र हि चकारः कर्त्तरि चेत्यस्य
समुच्चयार्थः ।

गुणविस्तराद्यञ्चिन्त्याः ॥ ३८ ॥

गुणविस्तरः व्याप्तेपविस्तरः इत्याद्यः प्रयोगाच्चिन्त्याः ।
'प्रयत्ने वावशब्दे' इति घञ् प्रसङ्गात् ।

अवतरावचायशब्दयोर्दीर्घऋस्त्वव्यत्यासो
वालानाम् ॥ ४० ॥

अवतरशब्दस्यावचायशब्दस्य च दीर्घत्वऋस्त्वयोर्व्यत्यासो
वालानां वालिशानां प्रयोगेष्विति । ते ह्यवतरणमवतार
इति प्रयुञ्जते । मारुतावतार इति । स ह्ययुक्तः । भावे तर-
तेरविधानात् । अवचयनमवचय इति प्रयुञ्जते । मुञ्चावचय
इति । ऋत् 'हस्तादानि चेरस्त्रेये' इति घञ् प्राप्त इति ।

शोभेति निपातनात् ॥ ४१ ॥

शोभेत्यं शब्दः साधुः । निपातनात् । 'शुभशुभशो-
भार्यो' इति शुभेर्भिदादेराह्वतिगणत्वादङ् सिद्ध एव । गुण-
प्रतिषेधाभावस्तु निपात्यत इति । शोभार्थावित्यङ्गैकदेशे किं
शोभा, आहोस्त्रिच्छोभ इति विशेषावगतिराचार्यपरम्परो-
पदेशादिति ।

अविधौ गुरोः स्त्रियां बहुलं विवक्षा ॥ ४२ ॥

अविधावविधाने 'गुरोश्च हलः' इति स्त्रियां बहुलं
विवक्षा । क्वचिद्विवक्षा, क्वचिद्विवक्षा, क्वचिदुभयमिति ।
विवक्षा यया—इहा लज्जेति । अविवक्षा यया—आतद् इति ।
विवक्षाविवक्षे यया—वाधा वाधः, ऊहा ऊहः, व्रीडा

७८ जाञ्जानन्नाररररररती प्रायोगिकं नाम पञ्चमेऽधिकरणे

व्यवमितादिषु क्तः कर्त्तरि चकारात् ॥ ४३ ॥

व्यवमितः प्रतिपन्न इत्यादिषु भावकर्मविहितोऽपि क्तः
कर्त्तरि । गत्यादिभूते चकारस्यानुक्तसञ्चयार्थत्वात् । भाव-
कर्मानुत्कर्षणार्थत्वं चकारस्येति चेत्, आहृत्तिः कर्त्तव्या ।

आहेति भूतेऽन्यलडन्तभमाद् ब्रुवो लटि ॥४४॥

‘ब्रुवः पञ्चानां—’ इत्यादिना आहेति लट्युत्पादितः ।
स भूते प्रयुक्तः । ‘इत्याह भगवान् प्रयुः’ इति । अन्यस्य
भूतज्ञानाभिधायिनो लडन्तस्य लटि भ्रमात् । निपुणा-
णोऽं प्रयुञ्जते—‘आह स्म स्मितमधुमधुराक्षरां गिरम्’ इति ।
‘अनुत्तरीति भगवतो नारायणस्य’ इत्यत्रापि मन्वे ‘क्त’शब्दः
कविना प्रयुक्तो लेखकैस्तु प्रमादात् लिखित इति ।

शबलादिभ्यः स्त्रियां टापोऽप्राप्तिः ॥ ४५ ॥

‘उपगीत सख्यमितमहिपद्मायशबला
राजनीना जाता प्रुदितविरदाम्भुव ।’
‘भमरीररररराया कृतमाना सम्पद्य ।’

इत्यादिषु शबलादिभ्यः स्त्रियां टापोऽप्राप्तिः । ‘अन्यतो
डोप्’ इति डोप्विधानात् । तेन शबली कत्प्रापीति भवति ।

प्राणिनि नीलेति चिन्त्यम् ॥ ४६ ॥

‘कवलयदननीना कोकिला मालचूते’

इत्यादिषु नीलेति चिन्त्यम् । कोकिला नीलीति भवि-
तव्यम् । नीलशब्दात् ‘जानपद—’ इत्यादि सूत्रेण ‘प्राणिनि
च’ इति डोप्विधानात् ।

मनुष्यजातेर्विवक्षाविवक्षे ॥ ४७ ॥

‘इतो मनुष्यजातेः’, ‘जडुतः’ इत्यत्र मनुष्यजातेर्विवक्षा
अविवक्षा च लक्ष्यानुसारतः ।

‘मन्दरस्य नदिरादि पाद्वन्ती निम्ननामि न भवन्ति निम्नान् ।

वासु वान्निर्विकर्णरीडवा भस्मिनीह पृथ्वी विनामन्ते ।

अत्र मनुष्यजातेर्विवक्षायां ‘इतो मनुष्यजाते’ इति
ङीप्ति उति ‘अस्वार्थनद्योर्ङ्खः’ इति मनुष्यो ङ्खत्वं
सिध्यति । नामिशब्दात्पुनः ‘इतश्च प्राप्तङ्गात्’ इतीकारे
हते निम्ननामीकिति स्यात् ।

“इतीदृशान्दानीदङ्गिभिर्निम्ननामिनिम्नतद्विरहितम् ।

सुत रण मिन्नैरस्य दकीदस्यान्मिद स्मादङ्गम् ॥”

अत्र निम्ननामेरिति मनुष्यजातेरविवक्षेति ङीप् न
हृतः । ‘सुतनु जहिहि कोपं—’ इत्यत्र मनुष्यजातेर्विव-
क्षेति सुतनुशब्दात् “जडुतः” इत्यङि सति ङ्खत्वे सुत-
न्विति सिध्यति ।

“वरतदुरन्वामौ नैव हृष्टा तया नै

अत्र मनुष्यजातेरविवक्षेत्यङ् न कृत’ ।

जकारान्तादप्यङ्प्रवृत्तेः ॥ ४८ ॥

उत जङ् विहितः । जकारान्तादपि क्वचिद्भवति ।
आचार्यप्रवृत्तेः । कासौ प्रवृत्तिः । ‘अप्रापिजातेश्चारञ्जा-
दीनाम्’ इति अलावूः कर्कन्धूरिति उदाहरणम् । तेन
‘सुम्बु किं सन्ध्रमेण’ । अत्र सुम्बुशब्द जङि सिद्धो भवति ।
जङि त्वसति सुम्भूरिति स्यात् ।

८० ज्ञानान्तरासूत्रतौ प्रायोगिक नाम प्रथमेऽधिकारणे

जातिक्षीय इति ठञ् दुर्बरः ॥ ४६ ॥

‘जाति’क्षीयो नभ्रान्’ इत्यत्र ‘कालाष्टञ्’ इति ठञ् दुर्बरः । ठञ्भवन दुःखेन ध्रियत इति ।

शार्वरमिति च ॥ ५० ॥

‘शारं तमः’ इत्यत्र च “कालाष्टञ्” इति ठञ् दुर्बरः ।

शाश्वतमिति प्रयुक्तेः ॥ ५१ ॥

‘शाश्वतं ज्योतिः’ इत्यत्र शाश्वतमिति न सिद्धमिति । ‘कालात् ठञ्’ इति ठञ् प्रसङ्गात् । “येषां च विरोधः शाश्वतताः” इति स्रजकारस्यापि प्रयोगः । आह— प्रयुक्तेः । “शाश्वते प्रतिषेधः” इति प्रयोगात् शाश्वतमिति भवति ।

राजवंश्यादयः साध्वर्ये ये भवन्ति ॥ ५२ ॥

राजवंशाः सध्वर्यवश्या इत्यादयः शब्दाः “तत्र साधुः” इत्यनेन साध्वर्यं ये [यति] प्रत्यये मति राधवो भवन्ति । भवार्थं पुनर्दिगादिपाठेऽपि वंशशब्दस्य वशशब्दान्तान्न यत्-प्रत्ययः । तदन्तविधेः प्रतिषेधात् ।

दारवशब्दो दुष्प्रयुक्तः ॥ ५३ ॥

‘दारवं पात्रम्’ इति दारवशब्दो दुष्प्रयुक्तः । “नित्यं दृढगणादिभ्यः” इति मयटा भवितव्यम् । ननु विकारावयवयोरर्थयोर्मयङ् विधीयते । अत्र तु दारुण इदमिति विवक्षायां दारवमिति भविष्यति । नैवमपि स्यात् । “दृढाच्छः” इति च्यविधानात् ।

सुग्धिसादिऽङ्गि लङ् लृत्वः ॥ ५४ ॥

सुग्धिसाप्रौढिमेल्यादिषु ङमनिङ् लृत्वः ऋत्वेऽप्येय इति ।

श्रीपस्यादयच्चातुर्वर्ण्यदत् ॥ ५५ ॥

श्रीपस्यं सान्निध्यमित्यादयच्चातुर्वर्ण्यवत् 'गुणवचन-'
इत्वं च 'चातुर्वर्ण्यदीनां [स्वार्थे] उपसंख्यानम्' इति वार्त्ति-
कात् स्वार्थिकपञ्चजन्ताः ।

ष्यञः षित्कारणादीकारो बहुलम् ॥ ५६ ॥

"गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः" इति यः ष्यञ् तस्य षित्-
कारणादीकारो भवति । स बहुलम् । ब्राह्मण्यमित्यादिषु न
भवति ।

सामग्रामित्यादिषु विकल्पेन ॥ ५७ ॥

सामग्रं सामग्री । वैदग्ध्यं वैदग्धीति ।

धन्वीति व्रीह्यादिषु पाठात् ॥ ५८ ॥

व्रीह्यादिषु धन्वशब्दस्य पाठात् धन्वीति इनौ सति
सिद्धो भवति ।

चतुरस्रशोभीति शिनी ॥ ५९ ॥

'दृक् च तस्याश्चतुरस्रशीभिः वसुविभक्तं नवयौवनेन'

इत्यत्र चतुरस्रशोभि इति न युक्तम् । व्रीह्यादिषु शोभा-
शब्दस्य पाठेऽपि इतिरत्र न सिध्यति । ग्रहणवता प्राति

२० जायान्नात्तत्तौ प्रायोगिक नाम पञ्चमैऽधिकरणे
 अनुस्मृतीभोति प्रयोग । प्राङ्—गिनो । चतुरस्रं
 भोत इति ता—गेनिने गिनो चय प्रयोगः । अथ 'अनु-
 स्मृतीभि' इति कान् । नहि अत्र पूर्ववत् वृत्तिः शक्या
 कर्त्तुमिति शभे नाभुकारिणावश्यके वा गिनि कृत्वा तद-
 नान् । अभावप्रत्यये पचापह्वीन्ति. कर्त्तव्यः । अनुमेयं
 गोभित यस्येति । भावप्रत्ययस्य गतार्थत्वान्न प्रयुक्तः । यथा
 "निराहुल तिष्ठति", "शधोरमुवाच" इति ।

कञ्चुकीया इति क्यचि ॥ ६० ॥

"जीवन्ति राजमहिषीमनु कञ्चुकीयाः" इति कथम् ।
 मत्वर्थीयस्य च्प्रत्ययस्याभावात् । प्राह—क्यचि । क्यचि
 प्रत्यये मनि कञ्चुकीया इति भवति । कञ्चुकमात्मन इच्छन्ति
 कञ्चुकीयाः ।

बौद्धप्रतियोग्यपेक्षायामप्यातिशयनिकाः ॥६१॥

बौद्धस्य प्रतियोगिनोऽपेक्षायामप्यातिशयनिकास्तरवा-
 दयो भवन्ति । "घनतर तमः", "बहुलतर प्रेम" इति ।

कौशिलादय इलचि वर्णलोपात् ॥ ६२ ॥

कौशिलवामिल इत्यादयः कथम् । प्राह—कौशिक-
 वामिठादिभ्यः शब्देभ्यो नीतावनुकम्पायां वा "घनिलचौ
 च इति इलचि कृते "ठाजादावूह" द्वितीयादचः" इति
 वर्णलोपात् सिध्यन्ति ।

मौक्तिकमिति विनयादिपाठात् ॥ ६३ ॥

मुक्तैव मौक्तिकमिति विनयादिपाठाद्भव्यम् । स्वार्थि-
 काद्य प्रकृतितो निङ्गवचनानि अतिवर्त्तन्ते इति नपुसकत्वम् ।

प्रातिभाद्यः प्रज्ञादिषु ॥ ६४ ॥

प्रातिभाद्यः शब्दाः प्रज्ञादिषु द्रष्टव्याः । प्रतिभा-
विकृति-द्वितादिभ्यः शब्देभ्यः प्रज्ञादिपाठादपि चार्थिने
कृते प्रातिभं वैकृतं दैतलित्यादयः प्रयोगाः मिद्वयन्तीति ।

न सरजसमित्यनव्ययीभावे ॥ ६५ ॥

‘नञ् सरजस मते पञ्च सिन्धि सिन्धीसुहा’

इत्यादिषु सरजसमिति न युक्तः प्रयोगः अनव्ययीभावे ।
अव्ययीभाव एव सरजसशब्दस्य द्रष्टव्यात् ।

न धृतधनुषीत्यसंज्ञायाम् ॥ ६६ ॥

“धृतधनुषि शीर्ष्यशालिनि” इत्यत्र धृतधनुषीत्यसंज्ञायां
न युक्तः प्रयोगः । ‘धनुषश्च’ इत्यनङ्विधानात् । संज्ञायां
हि अनङ् विवक्षितः ‘वा संज्ञायाम्’ इति ।

दुर्गन्धिपदं दूष्टुर्लभः ॥ ६७ ॥

‘दुर्गन्धिः कायः’ इत्यादिषु दुर्गन्धिपदे इत्तमासान्तो
दुर्लभः । उत्पूत्यादिषु दुःशब्दस्यापाठात् ।

सुदत्यादयः प्रतिविधेयाः ॥ ६८ ॥

‘सा दक्षरोषालुदती सरजः’ इति, “शिखरदति पतति
रमना” इत्यादिषु सुदत्यादयः शब्दाः प्रतिविधेयाः । दत्ता-
देशलक्षणाभावात् । तत्र प्रतिविधानम्—“अग्रान्त-’ आदि-
सूत्रे चकारस्सानुक्तसमुच्चयार्थत्वालुदत्यादिषु दत्तादेशः”
इत्येके । अन्ये तु वर्णयन्ति—सुदत्यादयः स्वभिधायिनो
योगरुद्धिशब्दाः । तेषु ‘स्त्रियां संज्ञायाम्’ इति दत्तादेशो
विकल्पेन सिद्ध एवेति ।

७. जाजानराग्मत्तो प्रयोगिक नाम पञ्चमेऽधिकरणे

जतट्टीरस इति न कप् । तदन्तविधिप्रति-
षेधात् ॥ ६८ ॥

‘जत ट्टीरसि जतट्टीरसो गणसा’ इति ।

अत्र हृत्पौरुषात् ‘उरःप्रभृतिभ्यः कप्’ इति कप् न
गतः । यदण्यता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात् ।
गता तु एव जतत्वम्—जतं हृत्पौरो येषामिति ।

अत्रेतीति वृत्तिरवद्या ॥ ७० ॥

षोडशोत्तम इतिरवद्या । गुण एव युक्त इति ।

अपाङ्गनेति लुगलभ्यः ॥ ७१ ॥

अपाङ्गे नेते यस्याः सा इयम् अपाङ्गनेत्वैत्यत्र लुगलभ्यः ।
‘अर्धमस्तत्तात् साहाय्यामी’ इति सप्तम्या अलुग्विधानात् ।
गृष्टाः श्लिष्टप्रियादयः । पुंश्रवणप्रतिषेधात् ॥ ७२ ॥

श्लिष्टप्रियः हृत्पौरुषात् इत्यादयो न इष्टाः । “स्त्रियां
पुंश्रवणं” इति पुंश्रवणस्य प्रियादिषु निषेधात् ।

दृढभक्तिरसौ सर्वतेति ॥ ७३ ॥

“दृढभक्तिरसो ज्येष्ठे ।” अत्र पूर्वपदस्य “स्त्रियाम्”
द्वयविवक्षितत्वात् ।

जलजम्बुलतादयो ऋस्वविधेः ॥ ७४ ॥

“जलजम्बुलताविलाः स्वयन्त्यः” “अग्ने कर्कशुयहणम्”
इत्यादिषु कथं जलजम्बुलतादयः प्रयोगाः । आह—ऋस्व-
विधेः । ‘इको ऋतोऽङ्गो गालवस्य’ इति ऋस्वविधानात् ।

तिलकादयोऽजिरादिषु ॥ ७५ ॥

तिलकादयः शब्दा अनिरादिषु द्रष्टव्याः । अन्यथा

नित्तकवती कनकवतीत्यादिषु मतुपि 'मनो वृत्तचोऽनङ्गि-
रादीनाम्' इति दीर्घत्वं स्यात् । केचित्तु वग्यन्ति—
“नद्यां मतुप्” इति यो मतुप् तत्रायं विधिः । तेषां मनेन
अमरावतीत्यादीनामितिः ।

निगम्यनिगम्यशब्दौ प्रहातिभेदात् ॥ ७६ ॥

निगम्यनिगम्ये ल्येतौ शब्दौ ह्रस्वेत्येतन्निर्द्देशे । गमे'
“न्यपि लघुपूर्वात्” इत्यादिभेदे सति निगम्येति भवि-
तव्यम्. न निगम्येति । आह—प्रहातिभेदात् । गमेदंवा-
दिकस्य निगम्येति रूपम् । “गमो दर्शने” इति चुरादी-
रिचि सित्मंश्रवस्य निगम्येति रूपम् ।

संयस्यनियस्यशब्दावण्जन्तत्वात् ॥ ७७ ॥

कयं संयस्यनियस्येति । “न्यपि लघुपूर्वात्” इति षे-
यादिभेदेन भवितव्यम् । आह—अण्जन्तत्वात् । धातोर्णिच्
न कृतः । गतार्थत्वात् । यथा—“वाचं नियच्छति” इति ।
रिज्यानवगतौ तु णिच् प्रयुज्यत एव । यथा—‘सयमयितु-
मारब्धः’ इति ।

प्रपौयेति षीङ् ॥ ७८ ॥

प्रपौवेत्ययं शब्दः ‘षीङ् पाने’ इत्येतस्य । पिवतेर्हि
“न ल्यपि” इतीत्वप्रतिषेधात्प्रणयेति भवति ।

दूरयतीति बहुलग्रहणात् ॥ ७९ ॥

“दूरयत्यवनते विवस्रति” इत्यत्र दूरयतीति कथम् ।
षाविष्ठवद्भावे ‘स्यूलदूर’ इत्यादिना गुणलोप्योः कृतयो-
दा—८

८३ आचलद्वारमत्वप्रती प्रायोगिक नाम पञ्चमेऽधिकरणे

प्रतिभवेति भवितव्यम् । आह—बहुलद्रवणात् । 'प्राति-
प्रतिभवेति' इति ।

अतः बहुलद्रवणात् 'मूलद्रु' इत्यादिस्त्रेण यद्विहितं
न भवति इति ।

गच्छतीप्रभृतिष्वनिदेश्यो नुम् ॥ ८० ॥

'इति नि' अत्रात्रोक्तौ श्यामभासम्'

इत्यादिषु गच्छतीप्रभृतिषु शब्देषु 'श्यामभानोर्नित्यम्'
इति नुमनिदेश्यो निषेधुमशब्दः ।

मितेण गोप्ता इवङ्गावात् ॥ ८१ ॥

'मितेण गोप्ता' इति कथम् । गोप्यता भवितव्यम् ।
इति नुमनिदेश्यो निषेधुमशब्दः । आह—इवङ्गावात् ।
इत्यादिषु भाषितपुस्तं पुवङ्गावस्य' इति पुवङ्गावेन
गोप्ते इति भवति

वेत्स्यसीति पदभङ्गात् ॥ ८२ ॥

'पतित वेत्स्यसि क्षिती' इत्यत्र वेत्स्यसीति न सिध्यति ।
इत्यत्र पदभङ्गात् । आह—पदभङ्गात् सिध्यति । वेत्स्यसीति पद
भङ्गत् वेत्सि—असि । असीत्ययं निपातस्त्वमित्यस्त्रिन्नये ।
कचिदाकाले प्रयुज्यते । यथा—

'पारिवत्र लमसि सत्यमभधा' इति ।

कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिष्येत् ॥ ८३ ॥

कामयानशब्दः सिद्धः 'आगमानुशासनमनित्यम्' इति
मूक्यकृते यद्यनादि स्यात् ।

मौद्ददौद्दशब्दावणि इङ्गावात् ॥ ८४ ॥

‘हृदयदृष्टं दृग्गन्ताभ्यां दृवादिपाठादणि कृते हृदयस्य
 दृडाव’ । आदिहृद्दी मीहृददीहृदः स्त्री भवतः । हृद्दुहृ-
 च्छब्दाभ्यां दृवादिपाठादेवाणि कृते ‘हृद्गमिन्त्वं’ इति
 हृदन्तस्य तदितिऽणि कृते सति उभयपददृष्टौ नत्या मीहादं
 दोर्हादमिति भवति ।

विरम इत निपातनात् ॥ ८५ ॥

रसेरदुदात्तोपदेशत्वात् ‘नोदात्तोपदेशस्य’ इत्यादिना
 हृदिप्रतिषेधस्य अभावात् कथं विरम इति । आह—निपा-
 तनात् । निपातनं तु ‘यम उपरमि’ इत्यत्रोपरम इति ।
 अतन्त्रं चोपसर्ग इति ।

उपर्यादिषु रामीष्ये द्विरुक्तेषु द्वितीया ॥ ८६ ॥

उपर्यादिषु शब्देषु रामीष्ये द्विरुक्तेषु ‘उपर्यध्वक्षः
 रामीष्ये’ इत्यनेन उपर्यादिषु द्विषु, ‘द्वितीयास्त्रैडितान्तेषु’
 इति द्वितीया । वीराया तु द्विरुक्तेषु प्रथी एव भवति ।

उपर्युप र दृशोना चरन्तोत्तरवृहय

मन्दं मन्दमित्यप्रकारार्थत्वे ॥ ८७ ॥

मन्द मन्द इत पठन इति ।

अत्र मन् मन्मित्यप्रकारार्थे भवति । प्रकारार्थत्वे तु
 ‘प्रकारे शुभदशस्य’ इति द्विदचने कृते कर्मधारयवद्भावे
 मन्दमन्मित्येव योगः । मन्दमन्मित्यत्र तु ‘नित्यव पर्ये’
 इति द्विदचनम् । अत्रैवभागात्कस्य नुर्देर्देरा सर्वे भागा
 मन्दत्वेन व्याप्यन्ते इति तदा वीर्येति ।